

Índex

EDITORIAL	i
PASTIMES IN THE LIFE OF A CASTLE. ARCHAEOLOGICAL EVIDENCES OF THE MILL GAME IN SOUTHERN ITALY Lester Lonardo	1
EL NOMBRE DEL ARQUITECTO DE LA IGLESIA DE SAN MIGUEL DE CUIXÁ CONSAGRADA EN 975 Mercè Puig Rodríguez-Escalona	14
UN MODELO DE HAGIOGRAFÍA TARDOANTIGUA Y BIZANTINA: EL ENCOMIO DEL MÁRTIR TEODORO DE GREGORIO DE NISA Mattia C. Chiriatti	24
LA INTERPRETACIÓ D'ARNAU DE VILANOVA DE L'ESCATOLOGIA D'AGUSTÍ D'HIPONA EN L' <i>ANTIDOTUM CONTRA VENENUM EFFUSUM PER FRATREM MARTINUM DE ATHECA</i> Jaume Mensa i Valls	39
UN DOCUMENT INÈDIT SOBRE L'HOSPITAL DELS JUEUS DE LLEIDA Guillem Roca Cabau	60
RESSENYES	76
BIBLIOTECA	87
NOTÍCIES	95

Núm. 18 (Tardor 2021), i-ii | ISSN 2014-7023

Editorial

Comitè Editorial de SVMMA

e-mail: revistasvmma.ircvm@ub.edu

doi: [10.1344/Svmma2021.18.1](https://doi.org/10.1344/Svmma2021.18.1)

Amb el número 18 la revista *SVMMA* comença una nova etapa després d'aquests deu anys de recorregut impecable gràcies a la tasca duta a terme per l'anterior editora, la Marta Sancho. La seva feina serà la nostra guia en el nou camí que enceta aquesta revista electrònica d'estudis medievals. No podem fer més que agrair-li l'empenta i dedicació per portar la revista fins als nivells d'excel·lència en què es troba. També volem agrair la confiança dipositada en nosaltres per part de la direcció de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals en encarregar-nos aquesta tasca de gran responsabilitat que acceptem amb entusiasme, però també amb un cert respecte.

Els primers disset números de *SVMMA* han combregat especialistes en cultures medievals de diferents disciplines d'arreu del món, molts d'ells de reconegut prestigi. Continuem amb un número miscel·lani, amb cinc articles que cobreixen diversos camps d'estudi del món medieval: l'arqueologia, la filologia, la filosofia i la història. Hi trobareu igualment les habituals seccions de *Ressenyes*, que inclou les aportacions bibliogràfiques d'interès més recents, i de *Biblioteca*, que recull la producció científica de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals pel que fa a la publicació de llibres i a la presentació de tesis doctorals. A més, com en cada número de tardor, tanca la revista la secció de *Notícies* que resumeix totes les activitats que s'han promogut des de l'institut.

Un dels nostres objectius en aquesta nova etapa és continuar amb la bona tasca realitzada fins ara, i mantenir el nivell de rigor científic i qualitat dels articles que es publiquen a la revista. Al mateix temps, però, considerem que aquest moment de canvi és una bona ocasió per incorporar algunes novetats amb la intenció de posar al dia la revista *SVMMA*. En primer lloc, podreu comprovar el canvi d'imatge que us presentem amb aquest número 18. A més, hem incorporat la possibilitat de descarregar el número sencer de la revista en un sol document en format pdf. Finalment,

hem obert un compte de Twitter (@RevistaSvmma) que volem que esdevingui un nou canal de comunicació i de promoció de la revista.

Des de l'equip editorial, volem agrair la feina de tots els autors i autores que han participat fins ara a la revista, però també l'eficàcia de l'equip tècnic, dels revisors, dissenyadors i traductors que han facilitat el traspàs editorial i han sigut una part decisòria en el canvi d'imatge de la revista que us presentem amb aquest número.

Desitgem que ens acompanyeu en aquesta nova etapa i que continueu gaudint de la revista *SVMMA. Revista de Cultures Medievals* com heu fet fins ara.

Mireia Comas Via i Inés García López

Núm. 18 (Tardor 2021), 1-13 | ISSN 2014-7023

**PASTIMES IN THE LIFE OF A CASTLE.
ARCHAEOLOGICAL EVIDENCES OF
THE MILL GAME IN SOUTHERN ITALY**

Lester Lonardo

Università degli Studi della Campania 'Luigi Vanvitelli'

lester.lonardo@gmail.com

Rebut: 28 abril 2020 | Revisat: 27 novembre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021
| Publicat: 23 desembre 2021 | doi: 10.1344/Svmma2021.18.2

Abstract

Of ancient origins, mill game mainly underwent a noticeable development in Medieval Europe. Thanks to its persistence and success during the centuries, this game can be considered the forerunner of many modern pastimes. The popularity of mill game can be founded in the abundance of material evidences referring to the game that were discovered over the past decades in European cities contexts and sites of various typology. There appears to be no doubt regarding its use as a pastime and as a recreational moment typical of different social classes and categories, even though the majority of the existing pictorial representations depicts higher classes members playing the mill game. Proven evidence are the numerous artifacts referred to the mill game in Southern Italy castles, particularly in the towers of Campania region inland settlements, whose recent findings will be displayed in this essay.

Keywords:

Southern Italy, medieval archaeology, mill game, medieval pastimes, castles

Resum

D'origen antic, el joc del molí va experimentar un desenvolupament notable principalment a l'Europa medieval. Gràcies a la seva persistència i èxit durant els segles, aquest joc es pot considerar el precursor de molts passatempers moderns. La popularitat del joc del molí es basa en l'abundància d'evidències materials referents al joc que es van descobrir durant les últimes dècades en contextos de ciutats europees i jaciments de diversa tipologia. Sembla que no hi ha cap dubte sobre el seu ús com a passatempers ni del seu ús recreatiu propi de diferents classes i categories socials, tot i que la majoria de les representacions pictòriques existents representen membres de classes més altes jugant al joc del molí. Evidència provada són els nombrosos artefactes referits al joc del molí als castells del sud d'Itàlia, especialment a les torres dels assentaments de l'interior de la regió de Campània, aquestes troballes recents són les que es mostraran en aquest article.

Paraules clau:

sud d'Itàlia, arqueologia medieval, joc del molí, passatempers medievals, castells

Introduction

The mill game, a pastime of ancient origin, was widely spread not only in European contexts but also in further areas. Despite this, it was known to have had a major development mostly in medieval Europe¹. Game boards engraved on stone or on other materials, pictorial representations, and mentions in written documentation testify the popularity achieved by the mill game over the centuries.

The popularity of this game was also due to the easy creation of the grid made by three squares with four or six lines converging towards the centre, with the use of pieces of different nature (cobblestones, pieces of bricks) and the simplicity of the game itself. The praise that the mill game received through the years made the game become the forerunner of lots of modern pastimes and thus made it known everywhere.

The proof of this is in the many testimonies about this game that can be found in written sources and in art. The evidence that the mill game, or a variant of it, was known and diffused in the Roman times, and it is contained in a passage of Ovid's *Ars amatoria* where it is mentioned a '*parva tabella capit ternos ultimque lapillos / in qua vicisse est continuasse suos*' (OVID: III, 365-366). The Ovid's passage attests the importance of board games, as in the epigram by Marziale with the significant title *Tabula lusoria* (MARZIALE: XIV, 17). *Tabulae lusoriae* were the topic of a law of Republican age, the so-called *Lex alearia*², which prohibited gambling and some other games one of which was a variant of the mill game.

The documents that mentioned the mill game became more frequent since the late Middle Ages. A famous example is represented by the *Libro de los juegos*, an essay composed in 1283 under the rule of King Alfonso X of Castile (ALFONSO X EL SABIO 1996), which forms one of the most important and complete testimonies of pastimes in Spain and in medieval Europe. The treatise was focused entirely on board games with dice: the descriptions are accompanied by miniatures, just like the mill game and its variants, which facilitate the learning of the rules.

Recurring representations of the game are visible on frescoes or paintings that reproduce moments of the daily life: in the Italian area (Figure 1) we cannot omit to mention the frescoes in the castles of Arco, in the province of Trento (DEGLI AVANCINI 2002: 300), and in the fortress of Issogne in Valle d'Aosta (GABRIELLI 1959; GRISERI 1971).

---

1. Cf. MEHL 1990; DOSSENA 1999; VAN DER STOEP, DE RUITER, VAN MOURIK 2021.

2. See, from a legal point of view, GOMEZ 2002.

Comparing the two pictorial cycles³, the mill game emerges as a pastime not just for the lower classes: on the paintings of the Challant fortress of Issogne the soldiers are represented in the act of playing, in the fortified structure in Trento the game⁴ is played by high class figures⁵.

The information obtained from the pictorial representations represent the proof of the success of the mill game and how it was widely spread between the Italian social classes and European alike⁶.

Archaeology of mill game in Southern Italy

The material documentation gets richer and more complete with the data coming from archaeological investigations that often provide us with information related to games and pastimes.

Leaving aside the many attestations of the game in the Roman times⁷, most of the data that we have comes from the Middle Ages (BIANCHI 2002: 461).

The material evidences are established mainly of board games that were incised on stone elements often located in the most frequented buildings and places (NUZZO 2018: 188). Grids of the mill game engraved on stone elements referable to steps, thresholds or any architectural horizontal elements were afterwards decontextualized and reused in the masonry of other types of buildings, often with singular outcomes. This form of reuse made the characteristic grid of the mill game assume a symbolic function, but also a religious and esoteric one⁸.

The position of the boards shows how the game was widely practiced in squares⁹, churches, monasteries, and castles. As an example, boards of the mill game incised on stone were found inside the inter-columns in the cloister of San Paolo Fuori le Mura church in Rome (BRUNO 2009: 628).

It is to be noted the unusual presence of boards engraved of the mill game on grave slabs inside churches. In some cases, we can talk about reused slabs, while in

---

3. The first one dates back to the XIV century, while the second between the end of XV century and the first years of the next century.

4. On the frescoes of the castle of Arco, like the ones of Issogne, different characters are depicted while playing not just with the mill game, but also with other board games.

5. The mill game was appreciated by the wealthy classes; GUARDUCCI 1986.

6. It is no coincidence that the mill game was chosen by the artists as a characterizing and essential element in the representation of scenes of everyday life.

7. As an example, several game tables are kept in the Galleria Lapidaria inside the Capitolini Museum in Rome, which are engraved on stone; SALZA PRINA RICOTTI 1995.

8. Overlooking the uncertain religious and esoteric nature, the grid of the mill game was used as a decorative symbol: we can find it in association with other symbols on architraves, as in the case of Sant'Andrea in Pratale church (Figure 1), in the territory of Pistoia (Tuscany).

9. Despite the numerous prohibitions enforced in many European cities that banned games in open spaces; BELCARI 2015: 138.

other situations (VITALE 2009: 93) it is possible to believe that they were actually used for playing and that the worship places constituted real sites of aggregation for the population (GRAVILLI 1999: 46)¹⁰.

As previously mentioned, the mill game, with other hobbies such as the backgammon, chess, checkers, and *alquerque*, was widespread in castles and in fortified structures: they are often found in places where garrisons were based. As a matter of fact discoveries of dice and pieces are always more frequent from archaeological investigations inside fortified structures.

Research carried out in southern Italy during the last few decades in castles, towers and urban settlements have allowed the recovery of abundant material data and information related to the hobbies that were popular between the Middle Ages and the Modern period.

Nevertheless, the study of objects related to ludic activities is still in an embryonic phase and lacks of systematic researches; such artifacts appear to be underestimated with the risk of not being well interpreted for what they really represent.

The pieces are included in such category of archaeological findings: unlike the pawns of chess that had well-defined shapes, the conformation of the pieces of the mill game and other similar games were surely round and were made of bone, terracotta or reused fragments of objects that got reshaped, for example pottery vessels.

The custom of using waste material for pieces represents a further indication of the popularity that this game enjoyed among the different social classes. Terracotta pieces have been found in different fortified settlements (BRUNO 2009: 629).

The discoveries from the castle of Lagopesole (Figure 1), in Basilicata, which are of Angevin period (GIOVANNUCCI, PEDUTO 2000: 35), and from the fortress of San Niceto (Figure 1), in the province of Reggio Calabria (COSCARELLA 2004), are worth mentioning.

A rather homogeneous group of fifty-eight pieces datable between the end of XIII and the beginning of the following century (BRUNO 2009: 625-626) emerged from the archaeological excavation of a garbage dump from the castle of San Niceto. Made with reused materials, or with potsherds of different types and coating, the pieces were probably stored, along with a bone dice, in a wooden box (of which two iron fasteners were found), as it was thrown into the garbage because it was no longer usable. It has been hypothesized that they were used for the backgammon or for the mill game because of the type of these pieces and because of the presence of the dice; the dice could refer to a variant of the mill game (SCHÄDLER 2000: 112-116).

---

10. However, in this regard opposing opinions affirm that such games of ingenuity, like the mill game and checkers, were more tolerated compared to other hobbies (which could lead to gambling more easily) as long as they were practiced far from churches and cemeteries; BELCARI 2015: 138; RIZZI 1995: 57-59, 63-64.

Similar pieces, both in terracotta and bronze, were also found in the castle of Sciacca (Figure 1), in Sicily (CAMINNECI, RIZZO 2012a; 2012b: 133-141), and in the settlement of Apigliano (Figure 1), province of Lecce (VITALE 2009: 93).

The large number of game boards' finds in fortified settlements is due to the reuse of blocks of stone on which they were engraved in the brickwork of posterior structures.

New discoveries from Cerreto Sannita archaeological investigations

The archaeological investigations carried out in recent years inside the fortified settlements of southern Italy led to the discovery of numerous game boards: in the case of the Norman tower in the old abandoned town of Cerreto Sannita (Figure 1), the excavations found three tables of the mill game engraved on three different supports. Razed to the ground by the earthquake of June 1688 that devastated part of the province of Benevento, the settlement of Cerreto Sannita was completely rebuilt on the hill underlying the old town mentioned for the first time in the X century (ROTILI, CATALDO 2015). Between 2012 and 2015 archaeological researches explored the central portion of the old Cerreto (Figure 2), where there are mighty remains of the XII-XIII century *Magna turris* (ROTILI, LONARDO 2018; LONARDO 2020). The studies provide numerous data concerning the life stages of the settlement and the everyday life of the local community between the Middle Ages and the early Modern period.

The *Magna turris* of Cerreto Sannita (Figure 3) is a structure made up of four or five levels that in origin was thirty meters (98 feet) tall, with thickness of the walls ranging between 3,20 and 3,95 meters (10-13 feet). The tower falls within the broad casuistry of *donjon residentiel*, a model of Norman residential tower well known in Europe (ROTILI 2011: 94-95).

The archaeological excavation highlighted several alterations and the change of use of the tower (LONARDO 2020: 57-58), which included the conversion of the foreground in a jail cell. The removal of the collapsed layers from the inside of the tower, besides returning potsherds, glass and metal artifacts, led to the discovery of numerous stone elements of different types which were relevant to the masonry of the building. Three fragments (Figure 4) are characterized by the presence of the grid of the mill game: the first find is a big fragment of an *opus signinum* paving of the upper floors of the tower; the second is a fragment of a limestone threshold, while the third is a square block of grey tuff. The game boards had been engraved with a tool with a metallic tip and are of a square form with the side measure between seventeen to twenty-nine centimetres (6-11 inches). The discoveries of the tower of Cerreto, seen in relation with the possible presence of guards on the upper floor of the prison cell, show further evidence of the success of this hobby among

the soldiers who apparently preferred this game to others. It is remarkable the absence in Cerreto of other board games (backgammon, *alquerque*), that usually were found in other fortified contexts along with the grids of the mill game. However, the only presence of the mill game was detected also in other fortified structures of the same territory: for example, in the castle of Campolattaro¹¹ (Figures 1, 5) and inside the Rocca dei Rettori in Benevento (Figures 1, 6).

Conclusion

In conclusion, although nowadays the mill game is a niche hobby on the brink of oblivion, it can be considered one of the most practiced games between the Middle Ages and the Modern period and probably the most loved pastime among soldiers, as testified by the archaeological data mentioned above.

Its fortune and popularity were due not only to the easy rules and the simplicity in making pieces and crafting the game board, but also because it was a game of ingenuity that could often lead to gambling.

For this reason, material traces of the game are frequently found in castles and cities, in particular in fortified settlements of southern Italy where recent archaeological investigations have brought new and interesting data on daily life and popular hobbies.

It is hoped that in the future more archaeological data will provide us with systematic studies and a chrono-typological materials sequence; this would allow us to give back to those objects the importance that they had in the societies of the past.

---

11. Another example of a mill table is visible on a step of a house in the old town of Campolattaro.

Bibliography

ALFONSO X EL SABIO, 1996. *Il libro dei giochi. Il libro dei dadi, delle tavole, del grant acedrex e del gioco di scacchi con dieci caselle, degli scacchi delle quattro stagioni, del filetto, degli scacchi e delle tavole che si giocano con l'astrologia*, P. Canettieri (ed.), Bologna, Cosmopoli

BELCARI, Riccardo, 2015. "Aspetti litotecnici e gliptografici della chiesa di S. Giovanni Battista a Traù (Trogir, Croazia)", *VII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Lecce, 9-12 settembre 2015) I, A. Paul, M. Leo Imperiale (eds.), Firenze, All'Insegna del Giglio: 135-139

BIANCHI, Giovanna, 2002. "I giochi", *Campiglia. Un castello e il suo territorio. II. Indagini archeologica*, G. Bianchi (ed.), Firenze, All'Insegna del Giglio: 456-463

BRUNO, Giuseppe A., 2009. "Dal coccio al gioco da tavolo", *V Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, (Foggia. Manfredonia, 30 settembre-3 ottobre 2009), G. Volpe, P. Favia, Borgo San Lorenzo, All'Insegna del Giglio: 625-629

CAMINNECI, Valentina, RIZZO, Maria Serena, 2012a. "Ceramiche da cucina dal butto tardo medievale del Castello Nuovo di Sciacca (AG)", *VI Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, (L'Aquila, 12-15 settembre 2012), F. Redi, A. Forgiione (eds.), Borgo San Lorenzo, All'Insegna del Giglio: 618-621

– 2012b. "... Ne aliquis immundicias perluciat ... Lo scavo del butto del Castello Nuovo di Sciacca", *Archeologia Postmedievale*, 16: 133-141

COSCARELLA, Adele, 2004. *Archeologia a San Niceto. Aspetti della vita quotidiana nella fortezza tra XII e XV secolo*, Mantova, S.A.P.

DEGLI AVANCINI, Giovanna, 2002. "Il Trentino e la pittura profana nel Trecento", *Il gotico nelle Alpi 1350-1450*, E. Castelnuovo, F. De Gramatica (eds.), Trento, Provincia Autonoma di Trento: 128-163

DOSSENA, Giampaolo, 1999. *Enciclopedia dei giochi*, Torino, UTET

GABRIELLI, Noemi, 1959. *Rappresentazioni sacre e profane nel castello di Issogne e la pittura nella valle d'Aosta alla fine del '400*, Torino, ILTE

GAGGIA, Fabio, GAGLIARDI, Giorgio, 1986. "Considerazioni sul gioco del filetto, figura ricorrente fra le incisioni rupestri", *Benaco 85. La cultura figurativa rupestre dalla protostoria ai giorni nostri: archeologia e storia di un mezzo espressivo tradizionale*, Atti del I

convegno internazionale di arte rupestre (Torri del Benaco 1985), F. GAGGIA et al. (eds.), Torino, Antropologia alpina: 103-115

GIOVANNUCCI, Antonio, PEDUTO, Paolo, 2000 (eds.). *Il castello di Lagopesole da castrum a dimora reale. Visita al Castello e guida alla mostra*, Salerno, Tipolitografia Incisivo

GÓMEZ, Manuel Jesús Díaz, 2002. “El origen histórico del contrato de juego”, *Derecho y conocimiento. Anuario jurídico sobre la sociedad de la información y del conocimiento*, 2: 285-296

GRAVILLI, Giuseppe, 1999. “Il gioco”, *Da Apigliano a Martano: tre anni di archeologia medioevale (1997-1999)*, P. Arthur (ed.), Galatina, Congedo: 45-48

GRISERI, Andreina, 1971. *Affreschi nel Castello di Issogne*, Cento, Cassa di risparmio di Cento

GUARDUCCI, Pietro, 1986. *Il «balocco» nel Medioevo italiano. Una testimonianza storica, archeologica e di cultura materiale*, Firenze, Salimbeni

LONARDO, Lester, 2020. “La Magna turris”, *Ricerche a Cerreto Sannita (2012-15) e archeologia dei paesaggi dal Tiverno alla bassa valle del Calore*, L. Lonardo, M.T. Di Cecio, Bari, Edipuglia: 24-58

MARZIALE, *Epigrammata*, XIV

MEHL, Jean-Michel, 1990. *Les jeux au royaume de France. Du XIIIe au début du XVIe siècle*, Paris, Fayard

NUZZO, Donatella, 2018. “Spazi e strumenti dei giochi nei ritrovamenti archeologici”, *Il gioco nella società e nella cultura dell’alto medioevo*, LXV Settimana di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull’alto medioevo (Spoleto, 20-26 aprile 1017), Spoleto, Fondazione Centro italiano di studi sull’alto Medioevo: 153-189

OVID, *De arte amandi*, III, 365-366

RIZZI, Alessandra, 1995. *Ludus/Ludere. Giocare in Italia alla fine del Medioevo*, Roma, Viella

ROTILI, Marcello, 2011. “Le ricerche nel castello e nell’area murata del Monte (1980-92, 2005-07). Diagnosi e strategia”, *Montella: ricerche archeologiche nel donjon e nell’area murata (1980-92 e 2005-07)*, M. Rotili (eds.), Napoli, Arte Tipografica: 11-67

ROTILI, Marcello, CATALDO, Maria Raffaella, 2015. “Archeologia medievale a Cerreto Sannita: dati dagli scavi 2012-13”, *VII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Lecce, 9-12 settembre 2015). I, P. Artur, M. Leo Imperiale (eds.), Firenze, All’Insegna del Giglio: 263-270

ROTILI, Marcello, LONARDO, Lester, 2018. “La *Magna turris* della vecchia Cerreto Sannita. Indagini archeologiche e analisi delle stratigrafie murarie”, *VIII Congresso Nazionale di Archeologia Medievale* (Matera, 12-15 settembre 2018). I, F. Sogliani, B. Gargiulo, E. Annunziata, V. Vitale (eds.), Firenze, All’Insegna del Giglio: 205-210

SALZA PRINA RICOTTI, Eugenia, 1995. *Giocchi e giocattoli*, Roma, Quasar

SCHÄDLER, Ulrich, 2000. “Medieval Nine Men’s Morris with Dice”, *Board Games Studies*, 3: 112-116

VAN DER STOEP, Arie, DE RUITER, Jan, VAN MOURIK, Wim, 2021. *Chess, Draughts, Morris & Tables in Past & Present*, The Netherlands, Arie van der Stoep.

VITALE, Valentino, 2009. “Dadi e tavole da gioco”, *Apigliano. Un villaggio bizantino e medievale in Terra d’Otranto. I reperti*, P. Artur, M. Leo Imperiale, M. Tinelli (eds.), Lecce, Università del Salento: 91-94

Figures

Fig. 1. The sites mentioned in the paper. (L. Lonardo private archive)

Fig. 2. Old Cerreto Sannita. The area of 2012-2015 excavations. (M. Rotili private archive)

Fig. 3. Old Cerreto Sannita. The Magna turris. (Photo by L. Lonardo)

Fig. 4. Mill game boards from Magna turris excavation. (Photo by L. Lonardo)

Fig. 5. The castle of Campolattaro (left) and mill game board (right). (Photo by L. Lonardo)

Fig. 6. The Rocca dei Rettori in Benevento (left) and mill game board (right). (Photo by L. Lonardo)

Núm. 18 (Tardor 2021), 14-23 | ISSN 2014-7023

EL NOMBRE DEL ARQUITECTO DE LA IGLESIA DE SAN MIGUEL DE CUIXÀ CONSAGRADA EN 975

Mercè Puig Rodríguez-Escalona

IRCVM – Universitat de Barcelona

mercepuig@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0003-3264-2246>

Rebut: 25 gener 2021 | Revisat: 10 novembre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021
| Publicat: 23 desembre 2021 | doi: 10.1344/Svmma2021.18.3

Este trabajo ha sido elaborado en el seno del equipo del Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, beneficiario del proyecto “Ampliación y desarrollo de la base de datos Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT) (3)” (PID2020-115276GB-C21), financiado por MCIN / AEI /10.13039/501100011033, e, igualmente, de las ayudas del Institut d’Estudis Catalans (IEC) y de la Union Académique Internationale (UAI).

Resum

El relato de la traslación de la reliquia de san Hilario de Carcasona, escrito hacia el año 978 y del que recientemente hemos realizado una nueva edición, menciona un maestro de obras, traído por el abad Garín del monasterio de San Miguel de Cuixá, que tiene un papel destacado en el descubrimiento de la reliquia. Se trata seguramente del arquitecto de la reconstrucción de la segunda iglesia de Cuixá, la de San Miguel, iniciada en el año 956 por el conde Seniofredo y el abad Ponce, que Garín culminó y cuya consagración, presidida por siete obispos, se celebró el 28 de septiembre del 975. Tras el estudio de la copia manuscrita y de las diversas ediciones que del original actualmente perdido se hicieron a partir de la segunda mitad del siglo XVII, concluimos que dicho arquitecto (*structor miri laboris*) se llamaba Ledo (*Letus*). El hecho de conocer el nombre de un arquitecto anterior al siglo XI es, sin duda, algo insólito y lo es aún más cuando este *artifex* ha sido considerado, a menudo, excepcional.

Palabras clave:

arquitecto; Edad Media; Cuixá; antropónimo

Abstract

The Saint Hilary of Carcassonne relic's translation was explained in a text written in the year 978. This narration, from which I have recently published a new edition, mentions a master builder that played a key role in the relic's discovery. The master was brought by Garin, the abbot of the Saint-Miquel-de-Cuixa monastery, and he was supposed to be the architect who built the second church of Saint-Miquel-de-Cuixa. The count Sunifred and the abbot Ponce had initiated this rebuilding in the year 956 and on 28th September 975 Garin finished it. After the research on the manuscript copy and the various editions from the second half of the 17th century, some of them edited directly from the currently lost original one, it is concluded that the name of the architect was Ledo (*Letus*). Knowing the name of an architect who lived before the 11th century is, undoubtedly, a unique event, even more when this architect is considered as a virtuous man.

Keywords:

architect; Middle Ages; Cuxa; anthroponym

Es por todos sabido que el estudio crítico de la tradición textual de una obra puede aportar información valiosa sobre cuestiones de *realia*. Así ha ocurrido en la nueva edición del relato de la traslación de la reliquia de san Hilario de Carcasona, edición que recientemente hemos publicado (PUIG, 2020). En efecto, el estudio de las lecturas que presenta un pasaje concreto de esta narración ofrece información sobre el maestro de obras de la iglesia de San Miguel de Cuixá, consagrada en el año 975¹ y, en concreto, sobre su nombre.

La narración anónima, escrita hacia el año 978 y que se estructura con cuatro partes bien diferenciadas, refiere los hechos ocurridos el 1º de marzo en el monasterio de San Hilario de Carcasona, donde se congregaron el conde Roger I y su esposa Adelaida, el obispo Francón y los dos abades del cenobio, Garín y Benito, junto con una multitud de próceres y un abundante gentío de lugareños, para trasladar el cuerpo del santo de una humilde sepultura a un lugar más digno y adecuado a su reputación y enterrarlo con honores. Tras esta introducción (I), se desarrolla la *inuentio* del santo cuerpo (II), que culmina con éxito gracias a un arquitecto que Garín había llevado consigo de Cuixá. Una vez recuperada la reliquia, mientras esta obra milagros, se suceden diferentes manifestaciones de piedad religiosa y se lleva a cabo una solemne ceremonia de *translatio* (III). Finalmente, se informa de los beneficios y privilegios que el conde Roger concedió al monasterio, como resultado de todo lo acontecido y de la decisión de guardar la escritura que contiene esta historia en el sepulcro de san Hilario (IV).

Así pues, el relato de la traslación de la reliquia de san Hilario de Carcasona menciona un maestro de obras, traído por el abad Garín del monasterio de San Miguel de Cuixá, que tiene un papel destacado en el descubrimiento de la reliquia (*inuentio*). A partir de nuestra edición, el pasaje reza así:

---

1. La cláusula de datación del diploma que registra la consagración de la nueva iglesia de San Miguel de Cuixá (editado en PONSICH 2006: 414-416, doc. 485 y ORDEIG 2019: 106-108, doc. 10) ofrece una verdadera dificultad de comprensión: *Acta est igitur hec scriptura uel dedicatio retro kalendarum mensis octobris, elapsis dominice Trabeationis annis bis nouenis iubeleis lu[s]tris que trizenis, inditione terna, anno bis deno Leutariorum rege presidente regno*. Mundó (PONSICH 2006: 20-21) demuestra que el año de la consagración de dicha iglesia ha de ser el 975: en él coincidirían la indicción, el año de la encarnación y el año 20 del rey Lotario, calculados según nuevos elementos de interpretación cronológica. Por otro lado, aunque el diploma se redactó el 30 de septiembre de ese año, la dedicación se realizó dos días antes, el 28 de septiembre, tal como se lee en el sermón que el monje Garsias escribió, años después, para conmemorar el aniversario de dicha consagración (*IIIIº kalendas octobris*, ORDEIG 2019: 82, doc. 4) y tal como se confirma en el calendario de Cuixá.

[II] [3] Adduxerat autem praefatus abbas secum a radicibus Pyrenaei montis ex-que arcisterio Coxiano, in honore agii stratiotis Vrani constructo, structorem miri laboris, Letum. Hic cum trepidare cerneret ad tangendum sancti uiri locellum non solum clericos sed etiam abbates atque pontificem, fideliter accessit et mausoleum cum calibe dissolutum patefecit. [4] Cumque ipse artifex et plurimi qui circumstantabant perspicacibus oculis beati uiri uellent uidere corpusculum, quia apertum erat uas, per unius fere horae spatium ita uacuum uiderunt sepulchrum ut nihil in eo nisi solum saxum inspicerent. Vnde maestificati omnes qui aderant cum magno gemitu flectentes genua coeperunt Dominum enixius exorare. [5] Vt autem saepius ipse artifex obtutus coepit reducere ad uas, illico sanctum conspexit corpus et Deo gratias clamauit addens et dicens: «Ecce sancti Hilarii corpus, hic habetur totum». Quod omnes audientes aspexerunt et ita, ut ipse clamabat, uiderunt.

que podemos traducir de la siguiente manera:

II. [3] El citado abad había traído consigo, de los pies de la montaña del Pirineo y del monasterio de Cuixá, erigido en honor del santo guerrero celestial, a Ledo, un constructor de una obra admirable. Este, al ver que no solo los clérigos sino también los abades y el pontífice se ponían a temblar en el momento de tocar la humilde tumba del santo, se acercó con decisión y abrió el mausoleo desencajándolo con un escoplo. [4] Como este mismo arquitecto y muchos varones piadosos, que lo rodeaban, trataran de ver con mirada atenta el cadáver, ya que el sarcófago estaba abierto, durante casi una hora vieron el sepulcro tan vacío que nada en él sino la piedra contemplaban. Afligidos por ello, todos los que allí estaban se arrodillaron con grandes gemidos y empezaron a rogar muy fervientemente a Dios. [5] Entonces, como quiera que el arquitecto volviera a dirigir una y otra vez la mirada al sarcófago, de pronto vio el santo cuerpo y dando gracias a Dios exclamó a gritos: «Hete aquí el cuerpo de san Hilario, aquí lo tenemos entero del todo». Todos los que lo oyeron miraron y vieron que era como él afirmaba.

Este *structor miri laboris*,² “constructor de una obra admirable” que el abad Garín trajo consigo desde Cuixá, no puede ser otro que el arquitecto de la reconstrucción de la segunda iglesia de Cuixá, la de San Miguel, iniciada en el año 956 por el conde Seniofredo y el abad Ponce.³ Garín, abad, no solo de San Miguel de Cuixá desde el año 964, sino al frente de una magna congregación monacal compuesta, entre otros,⁴ por el cenobio de San Hilario de Carcasona, regido, pues, por dos abades,

2. Sobre las voces *structor*, *artifex* y *architector* en la documentación latina medieval de territorio lingüístico catalán, véase PRIETO 2019: 265-266.

3. Para información sobre el edificio, *uid.*, por ejemplo, PONSICH 1995.

4. Los cinco monasterios que regía Garín son: San Pedro de Lézat-sur-Lèze, San Miguel de Cuixá, San Hilario de Carcasona, San Pedro del Mas-Garnier, situado también en el condado de Toulouse, y Santa María de Alet, en el condado de Rasés.

Garín y Benito, culminó la obra cuya consagración, presidida por siete obispos, se celebró el 28 de septiembre del 975.⁵ Así, en el año 978 este arquitecto acompaña al abad Garín a la solemne y oficial ceremonia de traslación de la reliquia del santo patrono de San Hilario de Carcasona. El maestro de obras demuestra en el desarrollo de los actos un papel importante, en el que destaca por su decisión y valentía.

La edición que hemos elaborado a partir de las fuentes conservadas nos informa, además, del nombre de este excepcional *artifex*, que se llama Ledo (*Letus*). Para poder explicar el origen de este dato, que no contenían las ediciones anteriores, debemos antes exponer brevemente la transmisión del texto.

Según explicita el relato mismo, la escritura fue depositada en el interior del arca de la reliquia. Sea lo que fuere, el original, que se guardó en el monasterio de San Hilario de Carcasona, se perdió, probablemente entre el último cuarto del siglo XIX y la primera mitad del XX. Afortunadamente, a partir de la segunda mitad del siglo XVII se realizaron de él diversas copias, que sí se han conservado y que relacionamos especificando la sigla que les corresponde en nuestra edición:

- A** Biblioteca Nacional de Francia (BnF), París, Collection Doat, vol. 71, f. 280r-282v. El texto, copia de Gratian Capot hecha entre 1667 y 1669, se encuentra entre otros muchos documentos medievales del Languedoc copiados para Jean de Doat, presidente de la Chambre des Comptes de Navarre, quien formó una colección de 258 volúmenes.
- a** MABILLON 1685: 551-553. Según indica, realizó la copia Claude Estiennot de la Serrée a partir del original, «ex eius [Sancti Hilarii] coenobii monumentis in sacra theca repertis idem Stephanotius noster eruit eo modo, quo sequitur».
- b** HENSCHEN et al. (eds.), 1698: praef. pp. LXXXI-LXXXII. Los bolandistas señalan que no toman el texto del original sino de un manuscrito que contiene una historia del lugar, en cuyo interior se incorporó la narración: «ipsum translationis instrumentum hic accipe, non immediate ex originali, sed ex aliqua ms. Historia loci, cum ipsum insertum fuisse ostendit particula conjunctiva, autem, in principio, sic addita». Con estas palabras se alude seguramente a la copia de Gratian Capot (**A**).
- c** DEVIC, VAISSETTE 1733 : *preuves*, cols. 120-122, n.º CV. Los benedictinos, para su edición, partieron del original y de la copia de Mabillon (**a**): «Sur l'original dans l'abbaye de saint Hilaire. V. act. SS. ord. S. Ben. sac. V p. 552».
- d** GALLIA CHRISTIANA 1739: cols. 426-427, n.º XVI. Aunque no se especifican las fuentes, seguramente se partió del original y de la copia de Mabillon (**a**).

---

5. Sobre la fecha de la celebración de la consagración de la nueva iglesia de San Miguel de Cuixá, *vid.* nota 3. Por otro lado, la epístola-sermón del monje Garsias de Cuixá recoge noticias preciosas sobre las obras de reconstrucción llevadas a cabo en tiempos del abad Garí. *Cf.*, para su edición, JUNYENT, MUNDÓ 1992: 369-386, doc. 28 y ORDEIG 2019: 81-92, doc. 4; para su traducción, TRIAS 1985-1986.

- e DEVIC, VAISSETTE 1875 : *preuves*, cols. 262-264, n.º 119 - CV. Alexandre Du Mège, en la ampliación y reedición de la *Histoire générale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives* de 1733, informa que editó el documento a partir del original y de la copia de Gratian Capot: «Sur l'original, à l'abbaye de Saint-Hilaire, et copie dans la collection Doat, à la bibliothèque nationale, v. 61, fº 280». No obstante, la versión que transmite es casi idéntica a la de la primera edición (c).
- f ABADAL 1954: 207-208, ap. 102. Texto reproducido en PONSICH 2006: 428-430, doc. 506, con alguna corrección de errores. Abadal realizó su edición a partir de la copia de Gratian Capot (A) y de las publicadas por Mabillon (a) y por los benedictinos en la segunda versión de la *Histoire générale de Languedoc* (e).

El nombre Ledo (*Letus*) del constructor surge de la lectura *Letum* (II, 3), que nosotros proponemos y que no dan la mayoría de las fuentes. En efecto, A lee *citum*, igual que b, seguramente siguiendo a A. El adjetivo *citum*, calificando a *structorem* como “rápido, ágil”, aunque podría concordar con el carácter decidido que demuestra el maestro de obras, parece una solución improvisada por Capot al no entender el sentido del término *letum* que creemos debía contener el original. Mabillon (a), en cambio, opta por mantener la lectura *letum*, y, al no entenderla como un nombre propio, añade en una nota marginal el término *uirum*, considerando seguramente que el adjetivo *letum* había de calificar a un sustantivo *uirum* “hombre”. A partir de aquí, el resto de la tradición (c, d, e y f) sustituye el ininteligible pero correcto *letum* por *uirum*. Nosotros proponemos entender *letum* como un nombre propio. De hecho, el antropónimo *Letus*, que ya se encuentra en la Roma antigua,⁶ está atestiguado en la Edad Media, o bien como continuación del antropónimo latino *Laetus*⁷ o bien de procedencia germánica.⁸ Así, se documenta, también con las variantes *Leto*, *Ledus* y *Ledo*, al menos, en el norte de la Península Ibérica en los siglos IX al XI⁹ –principalmente en diplomas de los condados catalanes¹⁰ y

6. KAJANTO 1982²: 261 informa de testimonios en Séneca y también en inscripciones.

7. KAJANTO 1982²: 69, 96, 261 y BECKER 2009: 620-621.

8. MORLET 1968: 161b, s. uu. *Leto* y *Letus* bajo el epígrafe de hipocorísticos de nombres compuestos con *leud-*, *liud-*.

9. BECKER 2009: 620-621. Esta enciclopedia de la antroponimia hispánica de origen latino documentada en los siglos VI-XII en la Península Ibérica atestigua el cognomen *Letus*, *Leto* y *Ledo* en la zona del noroeste (Reino de Galicia) y noroeste (condados catalanes). Además, añade que aparece como nombre de un santo hispano, junto con *Vicentius*, en el *Martyrologium Romanum: monasterios ... Sancti Vicenti et Leti* (año 864).

10. El antropónimo, *Letus*, está atestiguado, también con las variantes *Ledus* y *Ledo*, en diplomas de los condados catalanes del mismo siglo X. BOLÒS, MORAN 1994: 370, s. u. *Letus*. Cf. asimismo la base de datos léxica CODOLCAT (<http://gmlc.imf.csic.es/glossarium/codolcat/>) arroja resultados de la presencia del antropónimo con las formas *Ledus* y *Ledo* en la documentación latina del territorio lingüístico catalán de los siglos X y XI. En la base de datos interna del equipo del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, el antropónimo se encuentra además con la forma *Letus*.

en los del Reino de Galicia¹¹— así como en Francia¹² y centro Europa.¹³

Hay que resaltar que apenas conocemos nombres de arquitectos anteriores al siglo XI. Sin duda, se ha subrayado como insólito que, también en los condados catalanes, en un documento del cartulario de San Cugat del Vallés,¹⁴ fechado en 1100, aparezca como testigo de una donación a dicho monasterio un tal *Fedantius, architectus et magister edorum*.¹⁵ A este ejemplo puede añadirse el *Raimundus architector* (PRIETO 2019: 166) que se lee entre los testigos de una donación a la iglesia de Santa María de Solsona en un diploma de 1090¹⁶ y del que tampoco tenemos más noticias.

Por consiguiente, a partir del estudio de las fuentes, sostenemos que el «maestro de una obra admirable» como la de la segunda iglesia de San Miguel de Cuixá se llamaba Ledo (*Letus*), dato que, por lo insólito que es conocer el nombre de los arquitectos de esta época, resulta muy notable y más aún cuando este *artifex* ha sido considerado, a menudo, excepcional.

---

11. BOULLÓN 1999: 286, s. u. *Leto*. Asimismo, se puede consultar la base de datos léxica *CODOLGA* (<https://corpus.cirp.es/codolga/>), que da testimonio de la presencia del antropónimo con las formas *Letus*, *Leto* y *Ledo* en la documentación latina del Reino de Galicia de los siglos X y XI.

12. MORLET 1968: 161b, s. uu. *Leto* y *Letus* aduce testimonios de diplomas de los años 921 para *Leto* y 973 para *Letus*.

13. GEUENICH 2014: 230 atestigua el nombre *Letus* en AUTENRIETH, GEUENICH SCHMID 1979, 23D3 y GEUENICH 2019: 30X1 y 62B4.

14. RIUS 1945-1947: II, 72, doc. 428. En 1006 suscribe otro documento (RIUS 1945-1947: II, 54, doc. 407) como *artificem petre*.

15. Sobre la atribución de obras a este arquitecto no existe acuerdo. Así, por ejemplo, MARTÍNEZ 2009: 133 afirma que no cabe atribuir a este arquitecto ningún edificio hoy conocido, mientras que SÁNCHEZ MÁRQUEZ 2017: 153 lo relaciona con las primeras fases de la iglesia de Sant Cugat del Vallès (siglo XI).

16. BACH 1996-1997: 176, doc. 307: *Sig+num Raimundi architectoris*.

Bibliografia

Fuentes primarias

ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', 1954. *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*, [Barcelona], Abadia de Montserrat.

AUTENRIETH, Johanne, GEUENICH, Dieter, SCHMID, Karl (eds.), 1979. *Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau*. Hannover, (*Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia, Nova series 1*), Hahn.

BACH, Antoni, 1996-1997. "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia* 13: 37-334.

DEVIC, Claude, VAISSETTE, Jean-Joseph, 1875. *Histoire générale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives*, vol. V, edición a cargo de Édouard Dulaurier y con anotaciones de Émile Mabille y Édouard Barry, reedición Privat, Toulouse.

DEVIC, Claude, VAISSETTE, Jean-Joseph, 1733. *Histoire générale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives*, vol. II, Paris.

Gallia christiana in prouincias ecclesiasticas distributa, qua series et historia archiepiscoporum, episcoporum et abbatum Franciae uicinarumque ditiorum, ab origine ecclesiarum ad nostra tempora deducitur et probatur ex authenticis instrumentis ad calcem appositis, 1739. Vol. VI, *Instrumenta ecclesiae Carcassonensis*, Paris.

GEUENICH, Dieter, LUDWIG, Uwe (eds.), 2019. *Die St. Galler Verbrüderungsbücher*, München, (*Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia. Nova series 9*), Harrassowitz.

HENSCHEN, Gottfried, PAPEBROCH, Daniel, BAERT, François, JANNING, Konrad (eds.), 1698. *Acta Sanctorum, Iunii*, t. II, Antwerpen.

JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, editado por MUNDÓ, Anscari M. 1992. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona.

MABILLON, Jean, 1685. *Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti, saeculum V*.

ORDEIG I MATA, Ramon, revisado y prologado por CATAFAU, Aymat, 2019. *Cartulari major dit Llibre verd, del monestir de Cuixà. Assaig de reconstrucció*, Vic.

PONSICH, Pere, revisado y completado por ORDEIG I MATA, Ramon, prefacio por MUNDÓ, Anascari M., 2006. *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Barcelona, (*Catalunya carolíngia*. IV 1/2), Institut d'Estudis Catalans.

RIUS SERRA, José, 1945-1947. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona, CSIC, 3 vols.

TRIAS I TEIXEDOR, Anna, 1985-1986. "Epístola-sermón del monje Garsias de Cuixà", *Anuario de Filología* 11-12: 19-48.

Bases de datos léxicas

CODOLCAT= QUETGLAS, Pere J. (dir.), GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.), 2018. *Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)*, versión 8, Barcelona, CSIC – Universitat de Barcelona. <http://gmlc.imf.csic.es/glossarium/codolcat/> [10/11/2021].

CODOLGA = DÍAZ DE BUSTAMANTE, José M. (dir.), 2018. *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)*, versión 15, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para la Investigación en Humanidades. <http://corpus.cirp.es/codolga/> [10/11/2021].

Referencias bibliográficas

BECKER, Lidia, 2009. *Hispano-romanisches Namenbuch*, Tübingen, Max Niemeyer.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi, MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep, 1994. *Repertori d'antropònims catalans*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel, 1999. *Antroponimia medieval gallega (ss. VIII-XII)*, Tübingen, Max Niemeyer.

GEUENICH, Dieter, 2014. "Sedulius sive Ilarleh. Zu den Beinamen in der frühmittelalterlichen Gedenküberlieferung / *Sedulius sive Ilarleh*. Bynames (cognomina) in the early medieval memorial tradition", *Namenskundliche Informationen (NI)*, 103/104, Leipzig: 205-243.

KAJANTO, Iiro, 1982² [1965]. *The Latin cognomina*, Roma, (Societas scientiarum fennica. Commentationes humanarum litterarum 36), G. Bretschneider.

MARTÍNEZ DE AGUIRRE, Javier, 2009. "Investigaciones sobre arquitectos y talleres de construcción en la España medieval cristiana", *Anales de historia del arte*, n.º extra 1: 127-164.

MORLET, Marie-Thérèse, 1968. *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*. Vol. 1. *Les noms issus du germanique continental et les créations gallo-germaniques*, Paris, C.N.R.S.

PONSICH, Pere, 1995. "Sant Miquel de Cuixà (Codalet)", *Catalunya Romànica*. Vol. VII: *La Cerdanya, el Conflent*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 365-368.

PRIETO ESPINOSA, Carlos, 2019. "Arquitectos, pintores y escultores en la documentación latina de la Cataluña altomedieval: Estudio léxico de los oficios relacionados con el arte", «*Nonnulla Spes Iuventutis*». *Nuevas Contribuciones en Estudios Clásicos*, S. Cruz Gutiérrez, G. Aprile, H. Arroyo Quirce, A. Blázquez Noya, I. Blázquez Robledo, M. Lozano Sáiz, F. Pedreira Nores, J. A. Rodríguez Sobrino (eds.), Salamanca, Universidad de Salamanca: 161-168.

PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè, 2020. "El relato de la traslación de la reliquia de san Hilario de Carcasona", *Revista de Estudios Latinos* 20: 111-132.

SÁNCHEZ MÁRQUEZ, Carlos, 2017. *Bastir la catedral: organización del taller, estatus y rol del artista en el arte medieval hispano (1000-1230)*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

Núm. 18 (Tardor 2021), 24-38 | ISSN 2014-7023

UN MODELO DE HAGIOGRAFÍA TARDOANTIGUA Y BIZANTINA: EL ENCOMIO DEL MÁRTIR TEODORO DE GREGORIO DE NISA

Mattia C. Chiriatti

Universitat de Barcelona - Facultat de Geografia i Història

mchiriatti@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0003-2331-2763>

Rebut: 10 febrer 2021 | Revisat: 24 novembre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021
| Publicat: 23 desembre 2021 | doi: 10.1344/Svmma2021.18.4

El presente artículo se enmarca dentro del proyecto “Los βασιλικοὶ λόγοι de Gregorio de Nisa [2019 International Society for the History of Rhetoric fellowship]” y en el marco del contrato de investigación “Juan de la Cierva Incorporación [Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades, IJC2018-035176-I], vinculado a los proyectos *Ortodoxia y ortopraxis en las iglesias hispanas tardoantiguas (ss. IV-VI): análisis histórico-prosopográfico* (HAR 2016-74981-P) y “*Augustae: Materializando a una Augusta: Historia, Historiografía e Historiología de las emperatrices Leónidas (457-518)*, Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PGC2018-093729-B-I00).

Resumen

Presentamos a continuación el texto de la primera versión en lengua castellana del encomio del mártir Teodoro, compuesto por Gregorio de Nisa en ocasión del *dies natalis* del santo (17 de febrero del 381) y leído dentro de su *martyrium*. El texto traza, dentro de una de sus secciones, una magnífica miniatura con la descripción del interior del santuario, y, asimismo, proporciona un relato apasionante de la tradición hagiográfica sobre el santo, de la cual este discurso es el punto de partida para la difusión del culto del santo anatolio en Oriente y, posteriormente, en Occidente.

Palabras Clave:

Teodoro de Amasea y Eucaita - Gregorio de Nisa - encomios - hagiografía

Abstract

Below, we present the text of the first version of the martyr Theodore's encomium in Spanish, composed by Gregory of Nyssa on the saint's *dies natalis* (17 February 381) and read in his *martyrium*. In one of its sections, the text traces a magnificent cameo describing the interior of the sanctuary and provides a fascinating account of the saint's hagiographic tradition. This speech is therefore the starting point for the cult of the Anatolian saint spreading in the East, and later the West.

Keywords:

Theodore of Amasea and Euchaita - Gregory of Nyssa - encomia - hagiography

I. Introducción

Bajo la denominación de “Teodoro” se pueden enumerar hasta a una decena de santos.¹ Entre todos ellos, Teodoro de Amasea y Eucaita² —o más comúnmente conocido como Θεόδωρος Νεόλεκτος o *Theodorus Tiro* (Τήρων), martirizado por Galerio Maximiano, el 17 de febrero de antes del 306³ en la ciudad de Amasea⁴— es el personaje alabado por Gregorio de Nisa en este encomio, cuya primera traducción al castellano ofrecemos a continuación. Célebre por sendos epítetos, este Teodoro fue sin embargo a menudo asociado —a partir de una tradición hagiográfica posterior del siglo IX— o, mejor dicho, confundido, con *Theodorus dux* o στρατηλάτης, soldado martirizado una década después, bajo las persecuciones de Licinio.⁵ Tras numerosos estudios destinados a aclarar esta dicotomía, éstos, al unísono, han reconocido que el panegírico dedicado a Teodoro el Lector, leído por el obispo Gregorio de Nisa el día 17 de febrero en el *martyrion* de Eucaita —fecha en la cual, según la *Passio Theodori*, fue martirizado—, constituye el arquetipo literario de la tradición hagiográfica posterior sobre el santo.⁶ Acerca del año de lectura del panegírico, a pesar de las discrepancias, la mayoría de los investigadores concuerda en fechar el discurso el 17 de febrero del 380, *dies natalis* del santo.⁷

La versión del encomio en castellano que presentamos en este estudio se enmarca en un proyecto más amplio de traducciones y comentarios —los discursos

---

1. KASPER 2000: 1408-1419.

2. La combinación de sendos topónimos es la empleada y, bajo nuestro análisis, la más precisa, por la base de datos más actualizada hasta el momento acerca de Teodoro Tirón: *The Cult of Saints in Late Antiquity* (<http://csla.history.ox.ac.uk/>) y, concretamente, las fichas del estudioso E. Rizos acerca de este discurso, con traducción anexa: *Cult of Saints*, E01747 - <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01747>; id., <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01748>; id., <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01749>.

3. Acerca de la fecha de su martirio: VOLK 2000: 1411-1412; Cult of saints database (<http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=S00480>). Los estudiosos Esper (1984: 145) y De Giorgio (2016: 12) amplían el rango de esta datación, entre el 305 y el 311, si bien el profesor italiano, más adelante, reconozca que, con mucha probabilidad, el año de su muerte fue el 306.

4. Respecto a la localización del lugar de su martirio, Leemans sostiene que el joven soldado fue condenado a morir en una pira en Amasea (LEEMANS 2003: 82). De Giorgio, apoyándose en el texto niseno, afirma que Teodoro al igual que otros reclutas paganos, se encontraba en los cuarteles de invierno de Amasea, durante el mandato de Galerio Maximiano (vd. DE GIORGIO 2016, 12). ESPER (p.146) también menciona a Amasea como lugar de su martirio.

5. WALTER 1999, 185-189; DE GIORGIO, *cit.*, 79-86, LEEMANS 2003: 82; VOLK, 2000: 1411-1412; OIKONOMIDES 1986: 327-335.

6. LEEMANS 2010, 135-160; DE GIORGIO, *cit.*, 3.

7. La referencia temporal al 17 de febrero se deduce por la *Passio Theodori* (BHG 1761), si bien asignar un año preciso a la misma resulta ser más enrevesado. Leemans la fecharía entre el 379 y el 381, recogiendo, en orden cronológico, varias propuestas, que detallamos a continuación: DANÍELOU (1955, 355-356); BERNARDI (1968, 303); ESPER (1984, 145-159); MARAVAL (1990, 22-32); ZUCKERMAN (1991, 473-486); LEEMANS (2003, 82-83); DE GIORGIO (2016, 3-5).

epidícticos o imperiales— de una exigua parte de entre la dilatada producción literaria y teológica del obispo Gregorio de Nisa.⁸ Éstos presentan, como común denominador, las profundas influencias del sustrato retórico de la Segunda Sofística junto a una reproducción servil de esquemas y preceptos literarios canonizados en la tratadística tardoimperial y, más específicamente, sobre los criterios requeridos para la composición de un discurso epidíctico destinado al elogio de un emperador, expuestos y razonados en el tratado *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* de Menandro de Laodicea.

Por lo referente al texto, el encomio pertenece a la colección de sermones del ambicioso proyecto bajo el título de *Gregorii Nysseni Opera*, iniciado a principios del siglo XX por W. Jaeger y que, todavía en curso, aspira a la publicación completa de la edición crítica de la obra del Padre Capadocio. En lo que concierne a los discursos, éstos se encuentran en el volumen IX —concretamente aquellos editados por el filólogo alemán Andreas Spira y dedicados a Melecio, patriarca de Antioquía, a Elia Flaccila, primera consorte del emperador Teodosio I, y a Pulqueria, princesa imperial y retoño de ambos— y en el volumen X, 1 (el de la *pars secunda* de dichas homilías) publicado en el 1990, donde se encuentran los panegíricos dedicados a santos y mártires y la biografía encomiástica del santo Gregorio Taumaturgo. He aquí pues donde se halla, editado por el filólogo J. P. Cavernos, nuestro encomio, titulado *De sancto Theodoro*, cuya versión ha sido traducida provisionalmente al inglés por J. Leemans⁹ y E. Rizos,¹⁰ al igual que la versión que proponemos más adelante, a partir de la edición crítica arriba mencionada.

II. Contenido y estructura

El encomio del soldado Teodoro puede ser dividido, en general, en cuatro secciones: un *exordium* (61, 4 - 62, 2), una *laudatio* del mártir (62, 3 - 64, 22), la *narratio* de las proezas del recluta y su posterior enjuiciamiento y martirio (64, 23 - 70, 5), junto con una *peroratio* conclusiva (70, 6 - 71, 17), en la cual se invocan la intercesión y la protección del santo.

En el proemio, el predicador apostrofa solemnemente a la asamblea al preguntarle la razón (πόθεν) por la cual han acudido a la celebración del aniversario del santo, y (τίς) quién hizo posible que ellos, en la estación de invierno, se congregaran allí.¹¹ Gregorio, parafraseando la primera carta de Pedro (*I Pt.*, 2, 9: “vosotros, en cambio, sois una raza elegida, un sacerdocio real, una nación santa, un pueblo elegido para anunciar las maravillas de aquel que os llamó de las tinieblas a su admirable luz”), parece aparentemente no recurrir, desde el comienzo, a ninguno de los

8. M. C. Chiriatti, “Los basilikoi lógoi de Gregorio de Nisa”, ed. Dykinson, 2021 (en prensa).

9. LEEMANS 2003: 83-91.

10. RIZOS 2020: *vd.* nota 2.

11. *In s. Theod.*, 61, 5-7.

dictámenes retóricos menandros, a diferencia de los discursos anteriores. Si bien él no recurre literalmente a estos modelos retóricos, sin embargo, se detectan de ellos las características principales y, en un modo particular dentro de este sermón, las recomendaciones retóricas sobre cómo componer un discurso de invitación.¹²

Dirigiéndose directamente al auditorio, el padre capadocio, desde el comienzo del discurso, pretende establecer un hilo directo con los fieles, asignándoles una tarea solemne, la de servidores de la pura devoción (τῆς καθαρᾶς ταύτης θρησκείας ὑπηρέται) y adoradores de los mártires (φιλομάρτυρες):¹³ “por otra parte tened muy en cuenta, prestando atención, que vosotros sois intérpretes de la intachable observancia religiosa y fieles a los mártires [...] y después de haber tomado conciencia del fruto de la piedad, encomiad la virtud de aquellos que por este motivo son honrados. ¡Desead los honores que Cristo dispensa, de acuerdo con el valor de sus atletas!”¹⁴ El encomiasta, en la sección siguiente, abre una digresión de argumento neoplatónico acerca de la esencia de los santos, tanto con respecto al alma, después de su liberación espiritual mediante la muerte, como de su cadáver, respecto a la regeneración de su cuerpo. El alma de Teodoro, ya resucitada y bajo semblanza incorpórea, se encuentra donde los incorpóreos, sus similares. Su cuerpo, que a su vez no ha sido mancillado por las pasiones del alma que en él ha habitado, por el contrario, enterrado con grandes honores, descansa en lugar sagrado¹⁵ hasta el día de la palingenesia (τῷ καιρῷ τῆς παλιγγενεσίας), la resurrección de los cuerpos.¹⁶ Mientras que, como habitualmente suele pasar, los restos de un cadáver suelen provocar grima en los que se acercan a una tumba abierta, los fieles, al contrario, se acercan¹⁷ a las reliquias

12. Como comienzo, considérese por ejemplo la semejanza entre el “vosotros que habéis confluído de todas partes, tanto de la ciudad como del campo” y el menandro: “verás que se congregan multitudes, ciudades, atletas de todas partes” (Menand., *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 424, 26-27). El rétor helenístico explicaba así los parámetros de la composición de un discurso de invitación (Menand., *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 424, 4-6: “si invitas una autoridad a una fiesta, como es habitual, dirás en el proemio la causa de tu llegada y la de la invitación. «La ciudad me envía porque desde hace tiempo, aunque faltara un pretexto, deseaba y quería participar a diario de tus excelentes cualidades; mucho más la circunstancia presente, al celebrar una fiesta y necesitar un espectador más importante para los actos». Luego harás el encomio de la fiesta para la que es la invitación, diciendo poco más o menos así: «para que conozcas las circunstancias y la fiesta para la que es la invitación empezaré remontándome un poco [...]». Harás el encomio de la fiesta que fue creada por algún dios o héroe. Tras el encomio de la fiesta harás el elogio de la ciudad si puedes mencionar alguna antigua tradición; luego, imprescindiblemente, el de la autoridad. Es preciso, pues, hacer antes el encomio de la fiesta, pues eso es entonces lo primordial, y hay que comenzar precisamente por lo que es primordial; a continuación, el de la ciudad, y después el de la autoridad”.

13. QUACQUARELLI 1979, 220. Véase *IPt.*, 2, 5, 9.

14. *In s. Theod.*, 62, 3-7.

15. *In s. Theod.*, 62, 3-13.

16. *In s. Theod.*, 62, 3-19.

17. A los ojos de Gregorio, así como de la Iglesia primitiva, la *imitatio Christi* era la forma más cercana posible para conseguir la vida eterna. El custodiar las reliquias de los santos era sinónimo de protección y de intercesión por parte de los mismos: Gregorio se hace eco de la creencia popular, según la

del santo: al aproximarse, en primer lugar contemplan el templo de Dios, el cual, adornado de la forma más excelsa, representa las proezas del mártir, y su tumba, a la cual todo peregrino quiere acercarse para poder simplemente tocarla o, incluso en los casos más afortunados, poderse llevar un poco del polvo que recubre la sagrada urna. Algunos, incluso, consiguen tocar su cuerpo: contemplando todos sus órganos, piden al éforo de Dios, invocando su intercesión, “que recoja aquellos dones (*scil.*, de Dios) y los reparta”.¹⁸ “Preciosa es a los ojos del Señor la muerte de sus santos”:¹⁹ así Gregorio pretende demostrar que el cuerpo humano es idéntico para todos los mortales, puesto que su composición se rige por una misma substancia (ἐξ ἐνὸς φουράματος ἔχον τὴν σύστασιν). No obstante, como el capadocio matiza, la diferencia entre un hombre cualquiera y Teodoro se halla substancialmente en el rol de la gracia recibida durante su prueba de fe: “a aquel que murió sin más, se le entierra como de costumbre, mientras que aquel que ha sido bendecido por la gracia conseguida a través del sufrimiento por su martirio, es adorado, amado y no puesto en duda”.²⁰

El apartado central, el de la narración de las hazañas del soldado y de su pasión (64, 23 - 70, 5), se divide en dos partes. En la primera, la del juicio, Teodoro, interrogado por los magistrados²¹ sobre su conducta irrespetuosa hacia los decretos imperiales, contesta burlándose de ellos. Tras recibir un período de gracia y reflexión debido a su condición militar, el soldado prende fuego al templo de Amasea dedicado a la Madre de los Dioses. Los magistrados, informados del acto impío, lo mandan arrestar y se celebra el segundo juicio. Al no contestar a ninguna de las preguntas, uno de los inquisidores decide cambiar de táctica ofreciéndole ser sumo sacerdote; este es el momento en el cual, el mártir, desafiando a sus jueces, lanza su invectiva en contra del politeísmo pagano y, por consiguiente, lo condenan. El epílogo, de manera cíclica, recupera el proemio, a través de la invocación del santo por la multitud de los fieles congregados para la conmemoración de su muerte, y la petición de su intercesión. En la *peroratio* el padre capadocio, haciendo uso de la *parrhesía*, se dirige directamente al santo, invitándole a acudir a la ciudad sin tardanza²². De ello

---

cual venerar las reliquias de un santo, implicaba la intercesión de los mismos delante de Dios (*In XL Mart., II*, 166, 9-14): “Yo también coloqué una parte del don y de los restos mortales de mis padres junto con las reliquias de los soldados, para que se despierten en el día de la resurrección junto con los honradísimos guerreros”. La veneración de las reliquias, pues, se consideraba como un enlace físico entre la fe en Cristo y el poder de su resurrección entre los muertos, puesto que, al igual que los mártires compartieron su muerte, por consiguiente, ellos también llegarán a compartir su resurrección.

18. *In s. Theod.*, 70, 9-10.

19. *Ps.*, 115, 6.

20. *In s. Theod.*, 64, 6-8.

21. “Aquellos alrededor de Maximiano (*In s. Theod.*, 66, 2-3)”. *Vd.* LEEMANS 2006: 158-163.

22. He aquí un manifiesto ejemplo de *προσφώνησις* (*Pseud. Longin.*, 26, 3 [p. 39]; CAIMI DANELLI 1979: 153, n. 79). Junto al recurso a esta estrategia retórica, es inequívoca la reproducción servil de uno de los preceptos recomendados por Menandro acerca de la composición de un discurso de invitación: “Añadirás al epílogo: “la ciudad, en pie, está ante sus puertas, familias al completo saliendo a tu

mana la invocación (προσφώνησις) final, en la cual el predicador, haciéndose eco de las peticiones de la comunidad reunida para la πανήγυρις, solicita al santo que acuda a la conmemoración: “Por lo tanto, ¡oh santo bendito! nosotros que nos hemos congregado aquí otro año, gracias a la benevolencia del creador, nos hemos reunido en asamblea en tu honor, el sacro pueblo fiel a los mártires [...] ¡Tú, éforo de la fiesta, ven aquí donde nosotros, estés donde estés! [...] ¡Ven aquí por un breve momento, a donde tus fieles, o amigo invisible!”. El sermón concluye con una plegaria conclusiva,²³ con la cual, del mismo modo que en otros de sus discursos imperiales,²⁴ preconiza el triunfo de la ortodoxia sobre la idolatría y la erradicación de las herejías.

III. Traducción

DE GREGORIO, OBISPO DE NISA ENCOMIO PARA SAN TEODORO, GRAN MÁRTIR

Vosotros, el pueblo de Cristo, el rebaño santo, el sacerdocio real, vosotros que habéis confluído de todas partes, tanto de la ciudad como del campo, ¿de dónde, después de haber recibido la señal de salida, habéis partido para acercaros a este sagrado lugar? ¿Quién hizo que os apresuraraís para llegar aquí y os hizo planear este camino de antemano? ¿Y todo esto en la estación invernal, cuando la guerra se detiene, el soldado se despoja de su panoplia, el marinero cuelga el remo sobre la chimenea y el agricultor hace descansar a los bueyes labradores y los lleva al abrevadero?

¿No está claro que el santo mártir, de entre las filas de los soldados, tocó la trompeta, y, después de haber movido a las multitudes de diferentes lugares de origen, las invitó hacia un lugar de descanso y hogareño, no exhortándolas a preparar la guerra, sino reuniéndolas para aportarles una paz dulce, tan propia de los cristianos? Este, de hecho, como creemos, consiguió detener la invasión bárbara del pasado año y frenó la tremenda guerra de los feroces escitas, haciendo tremolar, terrible, ante quienes lo veían y se le acercaban, no un casco con cresta triple, ni una espada bien blandida y reluciente bajo el sol, sino la cruz de Cristo, que aleja los males y es omnipotente, por la que él, con su sufrimiento, obtuvo aquella gloria.

Por otra parte, prestándome atención, tened muy en cuenta vosotros, servidores de la pura devoción y fieles a los mártires, cuán digno es este conjunto de justos

---

encuentro dándote la bienvenida, suplicando al Poderoso verte a no mucho tardar. No vayas, pues, a defraudar su esperanza, ni vuelvas en disgusto su expectación”.

23. Este concreto apartado de herencia menandrea, usado como parámetro conclusivo de un discurso imperial, está presente permanentemente en el cierre de los sermones nisenos (Menand., *Περί επιδεικτικῶν*, 377, 28-30: “A continuación harás una plegaria, suplicando al dios que extienda su reinado larguísimo tiempo”; id., 434, 6-9: “Presentarás la despedida de una manera informal, en unas doscientas o trescientas líneas, si quieres, y nadie en sus cabales te hará reproches”).

24. *Flacc.*, 489, 4 - 490, 2; *Steph.*, I, 94, 8-14.

de tales gratificaciones; me refiero tanto a aquellas que se encuentran en la tierra como a aquellas que hay entre nosotros, puesto que nadie es capaz de calcular la magnificencia de las recompensas invisibles. Y después de haber tomado conciencia del fruto de la piedad, aspirad a la virtud de aquellos que por este motivo han sido honrados. ¡Desead los honores que Cristo dispensa en concordancia con el valor de sus atletas! Ahora, mientras tanto, tal como parece, faltando todavía el goce de los beneficios futuros, una buena esperanza se atesora para los justos, y después, una vez que el juez de nuestras vidas se manifieste, podremos entender la condición actual de los santos, cuán es de sublime y gloriosa.

Pues el alma, al haber ascendido, ocupa con gusto el lugar que le ha tocado, y convive incorpóreamente con sus iguales, mientras que el cuerpo, por otro lado, su instrumento sagrado e impoluto, sin haber dañado en absoluto, mediante sus propias pasiones, a la incorruptibilidad de la que en él reside, este (*scil.* el cuerpo), dispuesto con mucho honor y cuidado, yace venerado en un lugar sagrado, como una joya de valor inestimable reservada para el momento de la regeneración, siendo en nada comparable a los otros cuerpos, puesto que las características que se encuentran en la materia común de la naturaleza no se han disuelto en él por la muerte común. Los otros restos de cadáveres, al contrario, resultan para muchos nauseabundos, y así nadie pasa cerca de una tumba de buen grado o quien ya la ha abierto por casualidad, echando una mirada en su interior a la deformidad de los restos yacentes, tras haberse llenado de todo tipo de desagrado, se marcha, gimiendo profundamente sobre la condición humana.

El que ha llegado, sin embargo, a un lugar similar a este, donde tiene lugar nuestra reunión de hoy, donde se celebra la memoria de un justo y la sagrada reliquia, ante todo es atraído por la espectacularidad de lo que es visible, admirando un edificio que, de hecho, es el templo de Dios, brillantemente decorado, debido a la grandeza de su construcción y a la belleza de su adorno: aquí el artista plasmó la madera en forma humana y el tallador lijó las tablas de mármol hasta que llegaron a ser más pulidas que la plata.

El pintor, por su lado, hizo destacar lo mejor de su arte, representando en pintura las virtudes del mártir, las luchas, los sufrimientos, los monstruosos retratos de los tiranos, los insultos, la caldera encendida (que fue el final muy bienaventurado del atleta) y la caracterización de Cristo luchador con rasgos humanos: al haber trabajado con arte todos estos detalles -como en un libro que hablara mediante sus espléndidos colores- expresó minuciosamente las luchas del mártir y adornó el templo como un brillante prado. Es bien sabido que la pintura que calla en la pared habla y es útil sobremanera: el mosaquista hizo que el suelo que se pisa sea digno de la historia que cuenta. Tras haberse deleitado la vista con estas obras de arte sensible y perceptible por los sentidos, él desea, por tanto, acercarse a aquella teca, creyendo que el simple hecho de tocarla sea una santa bendición. Y si se diera que alguien pudiera llevarse consigo el polvo que se encuentra en la superficie de la tumba, aquella misma persona consideraría esas partículas recogidas como un don y custodiaría aquel trozo de tierra

como una reliquia. En caso de que una persona llegue a tener la fortuna y el permiso de tocar aquella reliquia, sin duda este sería el regalo más querido y, de la fe, el más grande por excelencia, como saben aquellos que han probado y disfrutado ampliamente de este deseo. Aquellos que contemplan esta escena rinden homenaje a un cuerpo que en sí aparece como si estuviera vivo y con salud; acercándose para tocarle los ojos, la boca, las orejas, así como todos los sentidos, derraman llorando su sentimiento de reverencia y emoción: de este modo, los fieles piden una intercesión al mártir, de cuerpo incorrupto y presente, pidiéndole al doríforo de Dios que interceda, cada vez que se le pida, para que recoja aquellos dones y los reparta.

De todo esto, ¡oh pueblo devoto!, aprende que “la muerte de sus santos es admirable ante el Señor”. Para todos los hombres, uno, de hecho, es el cuerpo, que contiene la misma composición a partir de una masa: sin embargo, a aquel que murió sin más, se le entierra como de costumbre, mientras que aquel que ha sido bendecido por la gracia conseguida a través del sufrimiento por su martirio es adorado, amado y no puesto en duda, como enseña la cita anterior. Por lo tanto, creemos a partir de la visión sensible de aquello que es invisible, y, a partir del conocimiento adquirido en este mundo, creemos en las bendiciones futuras.

Muchos son los que persiguen placeres del estómago, la vanagloria y los desechos de todos los encantos de este mundo, y no piensan en el futuro y creen que con el final de la vida se pone fin a todas estas cosas. Sin embargo, el que piensa así debe aprender las cosas más grandes a partir de las más pequeñas y conocer los arquetipos a partir de las sombras. ¿Quién de entre los emperadores es honrado con tales elogios? ¿A quién de entre los hombres que han visiblemente destacado se le tributará tal recuerdo? ¿Qué general que ha capturado ciudades fortificadas, y ha esclavizado a miles de pueblos, es celebrado como este soldado, pobre, nuevo recluta, al que Pablo armó y al que los ángeles han ungido para el combate y que Cristo ha coronado con la victoria? Puesto que, ya que con esta oración estoy próximo a hablar de las luchas del mártir, ¡ea! hagamos que este elogio del santo sea intachable, dejando de lado los aspectos generales, puesto que a todo el mundo lo suyo le es grato.

En efecto, la patria de este hombre noble es la tierra donde nace el sol; noble también este como Job de las tierras anatolias, compartiendo con aquel la misma patria, y no dejando de lado la imitación de su ética. Ahora, sin embargo, es un mártir para toda la ecúmene y un ciudadano conocido para todo aquellos que habitan bajo el sol. Reclutado en ese lugar para las tropas militares, con su destacamento vino a nuestra región, después de que los generales hicieran acampar a los soldados para permitirles el descanso invernal. Pero cuando surgió la guerra de repente, no por una incursión de los bárbaros, sino por una orden satánica y un dogma enemigo de Dios (pues todo cristiano era sentenciado según el impío edicto y condenado a muerte), este, entonces, el tres veces bendito, fue conocido por su piedad y por llevar consigo su fe en Cristo por doquier; solo en la frente no aparecía inscrita su confesión. Él no era un recluta en el valor, ni inexperto en la batalla ni en el combate, sino

que además era noble en el alma, tras haberla fortalecido para resistir a los peligros, sin ceder, sin temer, sin poner por delante un discurso que no fuera franco. Cuando el demonio convocó un terrible tribunal presidido por aquellos que le comandaban, y en ese se reunieron su general y su comandante, como anteriormente Herodes y Pilatos, lo convocaron, a él, al siervo del crucificado, a un juicio similar al del Señor.

Ellos dijeron: “Dinos, ¿de dónde viene tanta audacia y valor, con los que te atreves a burlarte del decreto del emperador? ¿No te sometes temblando a los decretos imperiales? ¿No te inclinas, según lo convenido, ante las autoridades que están en el poder?”. Los súbditos de Maximiano gobernaban en aquel entonces el Imperio. Él, con el rostro severo y la mente impasible, respondió benevolente al cargo de acusación y les contestó con estas palabras: “no sé responder sobre estos dioses, ni ellos lo son en verdad, y honrándoles os equivocáis por completo dando a estas divinidades embusteras el apelativo de Dios. Pero para mí, Cristo es Dios, el hijo unigénito de Dios. Y, por lo tanto, en nombre de mi creencia y de mi profesión de fe en Él, dejad que quien me golpee me hiera, que quien me fustigue con el látigo me haga daño, que quien me queme me lleve a las llamas, y que quien me insulte con estas voces blasfemas me arranque la lengua: Cada miembro de mi cuerpo le debe este sufrimiento al Creador”.

Los tiranos fueron derrotados por estas palabras y no pudieron aguantar el ataque de este valiente, observando cómo este joven estaba lleno de pasión y, como si de una bebida dulce se tratara, se sentía atraído hacia la muerte.

Ellos, durante un breve instante, se quedaron atónitos queriendo tomar una decisión sobre cómo se debía actuar. Un soldado del regimiento entonces, creyendo ser gracioso, dijo, burlándose de la respuesta del mártir: “Teodoro, ¿tú Dios tiene un Hijo? ¿Y nació aquel como hombre para sufrir?” “Para sufrir como un hombre” —dijo— “mi Dios no nació para ello, pero creo en el Hijo y considero que su nacimiento corresponde a su divinidad. Tú, al contrario, infantil y patético en tu razonamiento, no te sonrojas ni escondes tu profesión de fe en un dios afeminado, arrodillándote delante de la madre de doce hijos, una divinidad pluriparturienta la cual, al igual que las liebres o las cerdas, proclive a ser fecundada, ha parido”.

Después de que el santo atacara burlándose doblemente de la idolatría, los tiranos, simulando una expresión amable, dijeron: “Que sea concedido a este loco un corto período de tiempo para la reflexión. Tal vez, dándole un breve descanso, pueda cambiar de opinión para lo mejor”. Estos chiflados llamaron a la locura sabiduría, y a la locura y al delirio piedad divina, al igual que los borrachos que achacan su propia pasión a las personas sobrias. Sin embargo, este hombre piadoso y soldado de Cristo demostró delante de los guardias del palacio su ardida acción. ¿Cuál fue esta entonces? Por supuesto, creo que ha llegado el momento de contaros esta historia con alegría.

El templo erigido para la denominada madre de los dioses se encontraba en la metrópolis de Amasea, en la cual los engañados por ella, secundando su locura religiosa, edificaron un templo a las orillas del río. Así, el hombre noble, durante el tiempo del permiso concedido, esperando la ocasión adecuada y gracias a un viento

favorable, prendió fuego al templo, dándoles a los impíos con su obra la respuesta que estaban esperando durante el tiempo de reflexión. Una vez que esta acción llegó a ser manifiesta para todos (ya que el fuego se hizo muy luminoso justo en el medio de la ciudad), él no ocultó su acción, ni se esforzó en esconderla, sino que esta era ciertamente evidente: él disfrutaba por el éxito de su proeza y celebraba el alboroto que había causado a los ateos, angustiados por la destrucción del templo y de la estatua. Por consiguiente, los magistrados fueron informados de que él había sido el autor del incendio: de nuevo fue convocado un juicio más terrible que el primero, como era inevitable que pasara debido a lo que había provocado.

Una vez que los jueces subieron a la tribuna, Teodoro, el elocuente, estaba, valiente, de pie en medio de ellos, delante del magistrado que lo juzgaba y lo investigaba. En cuanto fue interrogado, gracias a la rapidez de su confesión, trunció de golpe el interrogatorio. Al haberse quedado impasible y no haber respondido a ninguna de aquellas terribles amenazas, ellos cambiaron completamente de táctica y, dialogando benignamente, intentaron retirar la acusación. “Te das cuenta —dijeron— de que, si deseas someterte a nuestro consejo, te haremos ilustre desde el anonimato, honorable a partir de la ignominia, elevándote a los honores de sumo sacerdote”.

Cuando oyó mencionar la dignidad de sumo sacerdote, el tres veces bendito, riéndose a carcajadas, dijo: “Yo considero estultos a los sacerdotes de los ídolos, compadezco a los inútiles servidores de este oficio vano, y siento piedad y me repugnan en particular los sumos sacerdotes, pues este es entre las peores personas, el más grande, entre los más miserables, el que más destaca, el más injusto entre los injustos, el más cruel entre los asesinos y el más insensible entre todos los disolutos. Quien aceptara vuestras depravadas promesas sería, por tanto, condenado. ¡Oh pobres de vosotros que prometéis, sin daros cuenta, la cumbre de las desgracias! A quien ha elegido vivir una vida de piedad y de justicia respecto a Dios, le vale más un día en el umbral de la casa de Dios que habitar en las tiendas de los malvados. Me compadezco de aquellos emperadores, cuya ley ilegal continuamente aplicáis, los cuales, siendo autócratas, en nombre de su propia autoridad, se arrojan el derecho de honrarse con el título de sumo sacerdote, debido al hecho de que, revestidos del poder imperial, ostentan un considerable poder a los ojos de la gente para hacer esto y mantienen el título de sumo sacerdote para sí mismos, ellos que visten con tela de color púrpura oscura a imitación de los malos sacerdotes paganos y envuelven su digno aspecto con esta vestimenta luctuosa. Esto ocurre también cuando se acercan al altar impuro, se convierten en cocineros en vez de jefes supremos, sacrifican aves y examinan las entrañas de inocente ganado, manchándose la ropa con la sangre de la expiación como si fueran unos vulgares carniceros”.

Tras estas palabras del justo, los jueces ya no mostraron la buena voluntad simulada y fingida, sino que le acusaron de ser el más impío hacia los dioses, y el más insolente y descarado contra los emperadores. Así, después de haber colgado primero su cuerpo en una picota de madera, lo laceraron. Mientras los verdugos lo

torturaban vigorosamente, él se mantuvo firme y constante, y cantó en el medio de sus tormentos un verso del salmo: “Bendigo al Señor en todo momento, su alabanza en mi boca”. Aquellos desgarraban la mayor parte de sus miembros, mientras él cantaba, y era como si otro hombre estuviera sujeto a punición.

El encarcelamiento siguió tras del castigo. Y así, sucesivamente, unos fenómenos milagrosos se produjeron en relación con el santo: de noche, los que estaban fuera oyeron el sonido de una multitud que cantaba alegremente los salmos, y el fulgor de sus lámparas iluminadas se hizo brillante como un alba en plena noche en la vigilia nocturna, mientras que el carcelero, asombrado por esta visión y este sonido prodigiosos, se abalanzó al interior de la celda, sin encontrar nada, excepto al mártir descansando y a los otros presos que dormían.

Después de estos hechos acaecieron muchos otros, y él se encontraba en el culmen de la piedad y de su confesión de fe: El voto condenatorio llegó, y se ordenó que él acabara su vida en el fuego, emprendiendo así el bello y beato camino hacia Dios. Sin embargo, él nos dejó una lección recordatoria de su combate, al reunir a las gentes, al enseñar a la Iglesia, al expulsar a los demonios, al triunfar junto a los pacíficos ángeles, al implorar para nosotros los beneficios de Dios, convirtiendo este lugar en un sanatorio para diversas enfermedades, puerto seguro para aquellos castigados por las aflicciones; y era un copioso tesoro para los pobres, una tranquila posada de descanso para los viajeros y una fiesta continua para aquellos que están de celebración. Seguimos, pues, celebrando este día con las fiestas anuales, y nunca deja de llegar una multitud de gente entusiasta; por eso, el camino que conduce a este sitio ofrece una similitud con el de las hormigas: entre todo el grupo que se mueve, hay unas gentes que se van y otras que llegan.

Por lo tanto, ¡oh santo bendito!, nosotros que nos hemos congregado aquí otro año, gracias a la benevolencia del Creador, nos hemos reunido en asamblea en tu honor, el sacro pueblo fiel a los mártires, arrodillándonos delante de un señor común para todos, manteniendo firme la memoria de tus hazañas. Tú, ¡ven aquí donde nosotros, estés donde estés, éforo de la fiesta! ¡Ahora es nuestro turno invitarte, después de que tú nos invitaras! Sea si tú habitas en el excelso aire, sea si giras alrededor de un círculo celestial o has recibido la orden del Señor de dirigir los coros angélicos, o te inclinas ante Él, junto a las potestades y las virtudes, como un siervo fiel, ven aquí por un breve momento, después de haber dejado aquellos, en donde están tus fieles. ¡Oh, amigo invisible! Interroga los misterios divinos, de manera que llegues a duplicar la eucaristía en Dios, quien a cambio de tu sufrimiento y tu profesión de fe te regaló tales recompensas, mediante las cuales tú pudiste gozar de la sangre y del dolor del fuego. Pues tuviste turbas de hombres espectadores de tu martirio que son ministros de tu culto. Necesitamos muchos favores. Intercede en favor de tu patria ante el emperador común, pues la patria del mártir es la tierra de su pasión, y sus ciudadanos, hermanos y parientes, los que lo protegen, lo tienen al haberlos matado, y le rinden honor. Tenemos miedo de las aflicciones, y prevemos peligros porque no

estamos lejos de que los impíos escitas nos aflijan con una guerra: en calidad de soldado, lucha por nosotros, y en calidad de mártir, suscita la libertad de tus consiervos. Puesto que tú has traspasado esta vida y conoces bien los sufrimientos de la humanidad y sus necesidades, concede la paz, para que estas fiestas no acaben, para que el bárbaro ateo no haga banquetes en tus templos ni destruya los altares, y para que el profanador tampoco ande sin rumbo por los lugares santos. Nosotros, por todas las veces que nos hemos mantenido sanos y salvos, te agradecemos tu intercesión y te imploramos protección para el futuro. Y si nos encontráramos en la necesidad a causa de la opresión, reúne al coro de tus compañeros mártires y de todos los otros santos. Que los ruegos de muchas gentes y poblaciones justas nos liberen del pecado.

Recuérdale a Pedro, despierta a Pablo y al mismo tiempo a Juan el Teólogo, discípulo amado, para que acudan en socorro de las iglesias que han fundado y de las cuales tuvieron que sujetar las riendas, y en nombre de las cuales soportaron los peligros y las muertes, de manera que la idolatría no asome la cabeza contra nosotros, que las herejías no florezcan como las espinas con la viña, que la cizaña, al haber despuntado, no asfixie el trigo, que una piedra que ha dejado el aceite del verdadero rocío no se alce contra nosotros, y muestre así el poder sin raíces de un discurso fructífero. Pero por el poder de tu intercesión y de los que están contigo, ¡oh maravilloso y más brillante entre los mártires!, que pueda la comunidad cristiana demostrar que es el brote joven que persevera hasta el fin en el hermoso y fructífero suelo de la fe en Cristo, que siempre lleva el fruto de la vida eterna en Cristo Jesús Señor nuestro; junto a Él, al Padre y al Espíritu Santo, sea la gloria, el poder y el honor, por los siglos de los siglos. Amén.

Teodoro Tirón y Teodoro Stratelates (detalle), *Triptico Harbaville*, Museo del Louvre, París.

Fuente: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Triptych_Harbaville_Louvre_OA3247_n4.jpg

Bibliografía

Fuentes

Gregorius Nyssenus, *In s(anctum) Theod(orum)*, ed. J. P. Cavarnos, GNO 10/1: Gregorii Nysseni sermones, II, Leiden-New York-København-Köln, 1990: 61-71

Estudios

BERNARDI, Jean, 1968. *La prédication des Pères Cappadociens. Le prédicateur et son auditoire*, Paris

CAIMI DANELLI, Anna Maria, 1979. "Sul genere letterario delle orazioni funebri di Gregorio di Nissa", *Aevum* 53/1: 140-161

DANIÉLOU, Jean, 1955. "La chronologie des sermons de Grégoire de Nysse", *Revue de Sciences Religieuses* 29: 346-372

DI GREGORIO, Teodoro, 2016. *San Teodoro. L'invincibile guerriero. Storia, culto e iconografia*, Roma

ESPER, Martin, 1984. "Enkomiastik und Christianismos in Gregors epideiktischer Rede auf den heiligen Theodor", en A. Spira (ed.), *The Biographical Works of Gregory of Nyssa. Proceedings of the Fifth International Colloquium on Gregory of Nyssa*, Patristic Monograph Series 12, Cambridge (MA): 145-159

KASPER, Walter, 2000. *Lexicon für Theologie und Kirche* (neunter Band), Freiburg-Basel-Rom-Wien, 2000

LEEMANS, Johan, 2006. "'At that Time the Group Around Maximian was Enjoying Imperial Power': An Interpolation in Gregory of Nyssa's Homily in Praise of Theodore the Recruit", *JThS* 57/1: 158-163

LEEMANS, Johan., MAYER, Wendy, ALLEN, P., DEHANDSCHUTTER, B., "Let us die that we may live": *Greek Homilies on Christian Martyrs from Asia Minor, Palestine, and Syria (c. AD 350-AD 450)*. London-New York, 2003: 82-91

OIKONOMIDES, Nikolas, 1986. "Le dédoublement de St. Théodore et les villes d'Euc-haïta et d'Euchaneia", *Analecta Bollandiana* 104 (1986): 327-335

QUACQUARELLI, Antonio, 1981. “L’antropologia del martire nel panegirico del Niseno a san Teodoro di Amasea”, en U. Bianchi (ed.), *Arché e telos. L’antropologia di Origene e di Gregorio di Nissa: analisi storico-religiosa*. Atti del colloquio, Studia Patristica Mediolanensia 12, Milano: 217-230

REXER, J., *Die Festtheologie Gregors von Nyssa. Ein Beispiel reichskirchlichen Heortologie*, Patrologia 8, Frankfurt am Main-Oxford, 2002

VOLK, Otto. “Theodoros v. Euchaïta”, en W. Kasper, *cit.*, col. 1411-1412

WALTER, Christopher, 1999. “Theodore, Archetype of the Warrior Saint”, *REbyz* 57/1: 163-210

ZUCKERMANN, Constantin, 1991. “Cappadocian Fathers and the Goths”, *Travaux et mémoires* 11: 473-486

Núm. 18 (Tardor 2021), 39-59 | ISSN 2014-7023

**LA INTERPRETACIÓ D'ARNAU DE VILANOVA
DE L'ESCATOLOGIA D'AGUSTÍ D'HIPONA EN
L'*ANTIDOTUM CONTRA VENENUM EFFUSUM PER
FRATREM MARTINUM DE ATHECA***

Jaume Mensa i Valls

Universitat Autònoma de Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

Jaume.Mensa@uab.cat

Rebut: 5 gener 2021 | Revisat: 16 novembre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021

| Publicat: 23 desembre 2021 | doi: 10.1344/Svmma2021.18.5

Aquest article és resultat del projecte de recerca *Arnau de Vilanova Digital*, PID2019-104308GB-I00, aprovat i finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

Resum

En la polèmica apocalíptica que va enfrontar Arnau de Vilanova amb els teòlegs professionals durant els primers anys del segle XIV, la interpretació dels textos d'Agustí d'Hipona sobre la possibilitat de conèixer prèviament els darrers temps va jugar un paper molt especial. L'objectiu de l'article consisteix a analitzar aquesta polèmica en la darrera i controvertible obra d'Arnau de Vilanova, l'inèdit *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca*. Tant Arnau de Vilanova com el seu adversari Martín de Ateca trobaren en l'obra d'Agustí d'Hipona arguments favorables a les pròpies posicions, però al capdavant d'aquesta polèmica s'amaga una altra qüestió: amb quina autoritat va anunciar Arnau de Vilanova els darrers temps? Si el seu anunci és resultat d'una revelació, com el pensador català proposa, els textos augustians es decanten a favor de mestre Arnau; si simplement és una especulació, com afirma Martín de Ateca, Agustí d'Hipona ja havia desqualificat qualsevol intent com aquest.

Paraules clau:

Arnau de Vilanova, Martín de Ateca, *Antidotum*, Agustí d'Hipona, escatologia

Abstract

In the apocalyptic controversy that set Arnald of Villanova at odds with professional theologians during the early years of the 14th century, the interpretation of Augustine of Hippo's texts concerning the possibility of acquiring advance knowledge of the end times played a very significant role. The aim of this article is to analyze this controversy in the final polemical work written by Arnald – in other words, the unpublished *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca*. Both Arnald and his opponent Martin of Ateca found supporting arguments for their own positions within Augustine's oeuvre, yet underlying this controversy was a further question: Under what authority did Arnald of Villanova issue his prediction? If this prediction was the outcome of a revelation, as the Catalan thinker contended, the Augustinian texts would seem to come down on Master Arnald's side; if it consisted in mere speculation on Arnald's part, however, as Martin of Ateca claimed, Augustine of Hippo had already ruled out any attempt of this kind.

Keywords:

Arnold of Villanova, Martin of Ateca, *Antidotum*, Augustine of Hippo, eschatology

1. Introducció

L'obra d'Agustí d'Hipona va jugar un paper molt especial en la polèmica escatològica que va enfrontar Arnau de Vilanova, d'una banda, amb els professors de París i els dominics de Catalunya i Provença, de l'altra, en els primers anys del segle XIV.¹ Efectivament, tant el metge i pensador català com els seus adversaris al·legaven l'autoritat del bisbe d'Hipona a favor de les seves pròpies tesis.²

L'objectiu del nostre article consisteix a reconstruir i analitzar la interpretació que Arnau de Vilanova fa de l'escatologia d'Agustí d'Hipona en l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea, praedicatorem* (a partir d'ara, simplement *Antidotum*).³ Dissortadament, les fonts de l'esmentada polèmica escatològica són limitades i ara per ara no és possible un estudi global sobre aquest tema. S'ha conservat la vintena llarga de tractats, opuscles i escrits de tota mena que Arnau de Vilanova va redactar en el transcurs d'aquest enfrontament, però dels seus adversaris només ens han pervingut alguns textos esparsos. A més, les obres teològiques o espirituals d'Arnau de Vilanova són actualment en curs d'edició i alguns dels tractats particularment interessants per al nostre tema romanen encara inèdits.⁴ Hem limitat, doncs, el nostre estudi a la darrera obra polèmica de caràcter doctrinal que Arnau de Vilanova va escriure, l'*Antidotum*, per dues raons. En primer lloc, perquè l'*Antidotum* ofereix la diguem-ne versió final, més madura i complexa, definitiva, de la interpretació arnaldiana de l'escatologia d'Agustí d'Hipona. I, en segon lloc, per una raó de tipus pràctic. A resultes dels treballs de preparació de l'edició crítica de l'*Antidotum* per als *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia*, hem establert el text i creiem que val la pena donar

1. Sobre la biografia d'Arnau de Vilanova, vegeu: SANTI 1987; PERARNAU, SANTI 1993; MENSA I VALLS 1997; McVAUGH 2004; GIRALT, MENSA 2013-2018. En aquesta darrera presentació hom trobarà la bibliografia bàsica sobre el metge i pensador català. Vegeu també: MENSA 1994; MENSA, GIRALT 2003. Quant a la polèmica escatològica, vegeu: GERWING 1996; MENSA I VALLS 1998; POTESTÀ 2007.

2. Ja fa anys, Josep Perarnau (1988-1989: 73) va cridar l'atenció sobre la importància d'aquest tema: «la interpretació arnaldiana de l'escatologia d'Agustí seria un tema digne d'estudi».

3. ARNALDUS DE VILLANOVA, *Antidotum*, Vat. lat. 3824, f. 237c-254c. Sobre l'escatologia d'Agustí i concretament sobre la possibilitat de conèixer prèviament els temps finals, vegeu: EGER 1933; BOUHOT 1989; DOODY *et al.* 2014.

4. L'edició dels *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* és el projecte 9/5 del Corpus Philosophorum Medii Aevi de la Union Académique Internationale. L'Institut d'Estudis Catalans i l'Ateneu Universitari Sant Pacià en són les institucions editores. Des de l'any 2004 han estat editades les obres següents: *Introduction in librum De semine scripturarum*, *Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, *Alphabetum catholicorum*, *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium*, *Tractatus de tempore adventus Antichristi* i *Interpretatio de visionibus in somniis dominorum Iacobi secundi, regis Aragonum, et Friderici tertii, regis Siciliae, eius fratris*. Anteriorment, havien estat publicades en la col·lecció *Scripta Spiritualia*, la pseudoarnaldiana *Expositio super Apocalypsi* (1971) i els *Tractatus octo in graecum sermonem versi* (2002).

a conèixer els fragments fins ara inèdits relatius a Agustí d'Hipona i estudiar-los per primera vegada.⁵

Després d'aquests mots introductoris, dedicarem un apartat (2. *L'«Antidotum»*) a presentar i contextualitzar l'*Antidotum*. En l'apartat subsegüent (3. *Martín de Ateca addueix l'autoritat d'Agustí d'Hipona*) intentarem reconstruir, en la mesura que sigui possible, els arguments de Martín de Ateca contra les tesis arnaldianes extrets de l'obra d'Agustí d'Hipona. Com que no s'ha conservat el tractat del frare aragonès, la nostra única font serà l'*Antidotum* arnaldià. L'apartat central d'aquestes nostres pàgines (4. *Arnau de Vilanova interpreta Agustí d'Hipona*) és reservat, lògicament, al metge i pensador català. En l'apartat 5 (*Mot conclusiu*), aplegarem les principals conclusions i valorarem críticament la interpretació arnaldiana de l'escatologia d'Agustí.

2. *L'Antidotum*

L'*Antidotum* és la darrera obra de caràcter doctrinal de la polèmica escatològica que Arnau de Vilanova va sostenir amb els professors de París i els teòlegs dominicans entre els anys 1300 i 1305 i, per aquesta raó, d'una banda, ofereix molta informació sobre diversos aspectes de la polèmica (notícies històriques, personatges, etc.) i, de l'altra, és la versió més desenvolupada, detallada i prolixa dels arguments arnaldians. A més, des del punt de vista formal, l'*Antidotum* és una obra molt original, única en el seu gènere, perquè es presenta com un “antídot” teològic i ens aproxima a la quinta essència de l'arnaldisme: la utilització de conceptes típicament mèdics en un àmbit teològic (cf. ZIEGLER 1998: 82, 93-95).

L'*Antidotum* no està datat en cap de les dues còpies que s'han conservat,⁶ però podem saber de forma segura la data aproximada de la seva redacció. L'*Antidotum* fou escrit, doncs, entre el 18 de juliol de 1304 (en aquesta data Arnau de Vilanova, a Perusa, fa una llista de les seves obres i l'*Antidotum* no hi consta) i el 24 d'agost de 1305, probablement després del dia 5 de juny d'aquest darrer any.⁷

5. Per posar a disposició dels estudiosos aquests textos sobre Agustí d'Hipona fins ara inèdits, els citarem *in extenso* en el decurs del nostre article. Val a dir que, a més dels textos citats de temàtica profètica-apocalíptica, encara hi ha en l'*Antidotum* dues referències més a sant Agustí, sobre el que mestre Arnau de Vilanova anomena regla d'exposició catòlica: *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 246a i f. 247c.

6. Les dues còpies conservades són: Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 237c-254c; i Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 370, f. 193r-212v. Utilitzarem el primer còdex (BAV, Vat. lat. 3824), perquè és el recull de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, escrites en llatí fins a l'estiu de 1305. Fou elaborat sota el control del mateix Arnau de Vilanova i ofert a Climent V.

7. Les obres del còdex BAV, Vat. lat. 3824 estan ordenades cronològicament. L'*Antidotum* fou inclòs en la llista d'obres que Arnau de Vilanova feu en la *Praesentatio facta Burdegaliae* el dia 24 d'agost de 1305 i en el Vat. lat. 3824 fou copiada immediatament abans que aquesta obra i després de la *Dancia Jacobi II cum commento Arnaldi de Villanova* (al final de la qual llegim la data següent: 5 de juny de 1305).

L' *Antidotum* és adreçat al bisbe de Mallorca Guillem de Vilanova.⁸ Arnau de Vilanova, al començament de l'obra (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 237c-238b), li recorda les dificultats que varen tenir a Perusa per aconseguir el tractat que Martín de Ateca havia escrit contra les seves “denunciaciones”.⁹ No se'n varen sortir. Una vegada, però, retornat a Catalunya, Arnau de Vilanova va poder disposar del tractat: un còmplice seu va aprofitar la circumstància que un dels “custodes” d'aquella obra dormia per apoderar-se'n i fer-la arribar a mans de mestre Arnau. Llegit el tractat, Arnau de Vilanova constata que les objeccions que el frare aragonès planteja en aquell opuscle ja han estat respostes en obres anteriors. Per aquesta raó, Arnau de Vilanova no es proposa de tractar novament d'aquelles objeccions, sistemàticament, amb un plantejament global, sinó tan sols mostrar els passatges del tractat de Martín de Ateca «in quibus a rectitudine deuiavit» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 238a), mostrar-ne les seves incoherències i contradiccions, fer veure, en definitiva, que tot l'opuscle és un “deliri”.

En el decurs de l' *Antidotum*, Arnau de Vilanova no esmenta mai —almenys de manera inequívoca— el títol de l'obra del tractat de Martín de Ateca.¹⁰ Es dedueix de l' *Antidotum* que era format per un pròleg i dotze capítols. En el primer capítol, Martín d'Ateca establia el fonament de la seva obra: «*omnes homines indifferenter ignorauerunt et etiam ignorabunt finalia tempora, non solum quantum ad diem et horam iudicii, sed etiam [...] penitus quantum ad omnem temporis acceptionem*» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 238c-d). I aquesta tesi s'assenta sobre dues proves: a) «*Dominus dixerit de illis: “Nemo scit, neque angeli in celo” [Mc 13,32]*» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 239b-c); i b) Segons Agustí d'Hipona (AUGUSTINUS 1975: 107, lín. 77-80), «*etas ultima humani generis, que incipit a Domini aduentu usque in fine seculi, quibus generationibus computetur, incertum est*» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 239d). D'aquesta manera, tal com havia argumentat Tomàs d'Aquino,¹¹ tothom estarà sempre

8. Guillem de Vilanova fou bisbe de Mallorca entre el 14 de març de 1305 i l'any 1318. Cf. EUBEL 1913: 323.

9. Sobre Martín de Ateca, vegeu: KAPELLI 1980: 106-107; MENSA I VALLS 1998: 221-222; AYALA 2001: 160-161; MENSA I VALLS 2014.

10. L'obra de Martín de Ateca no s'ha conservat, però consta en els inventaris de Perusa de 1311 i de 1339, de la biblioteca papal. EHRLE 1890: 33, núm. 68 (*recensio Perusina anni 1311*): «quidam libellus parvus super responsionibus contra ponentes certum tempus finis mundi editus a fratre Martino de Atecha ordinis predicatorum illustris regis Aragonum confessore»; PELZE 1947: 61, núm. 360 (*recensio Assisiensis 1339*): «Item quemdam tract. contra ponentes certum tempus finis mundi et adventus antechristi editum a fr. Martino de Atecha ord. pred.». Més que el títol de l'obra, sembla que aquestes descripcions al·ludeixin al seu contigut.

11. Martín de Ateca i els altres dominics que s'enfrontaren amb Arnau de Vilanova (Bernat de Puigcercós i Joan Vigorós) seguien el pensament de Tomàs d'Aquino. Recordem en aquest sentit l'obra que Arnau de Vilanova va escriure un any abans: *Gladius iugulans thomatistas*. Tomàs d'Aquino tracta dels darrers temps i de la (no) possibilitat de conèixer-los prèviament en diverses obres: *Quaestiones disputatae*, 2, *De potentia*, q. 5, a. 6 (THOMAS AQUINAS 1949: 146); *Commentum in quartum librum Sententiarum magistri Petri Lombardi*, IV, d. 43, q. 1, a. 3, qc. 2, s. c. 1; i IV, d. 43, q. 1, a. 3, qc. 2, co. (THOMAS AQUINAS 1958: 1063a i 1064b); *Quaestiones disputatae de veritate*, q. 12, a. 8; i q. 8, a. 12 (THOMAS AQUINAS 1970b: 257-260 i 393-394); *Liber contra impugnantes Dei cultum et religionem*, c. 24 (THOMAS AQUINAS 1970a: 159-162).

preparat per anar a l'encontre del Senyor. La resta de capítols s'edifiquen sobre aquest fonament. El segon capítol té per objecte discutir la interpretació arnaldiana d'Actes 1,7 i la possibilitat de conèixer prèviament els temps finals. El tercer tracta de la interpretació arnaldiana de la profecia de Daniel, concretament de Daniel 12,11. El capítol quart també critica la interpretació arnaldiana de la profecia de Daniel (12,11). Si Déu hagués revelat el final dels temps en aquesta profecia, els apòstols (a qui Jesucrist va manifestar el sentit de l'Escriptura) ja els haurien conegut, argumenta Martín de Ateca. El capítol cinquè és dedicat al sermó escatològic del capítol 24 de l'Evangeli de Mateu. El sisè i el setè, a un suposat càlcul escatològic d'Agustí d'Hipona i als anys que van transcórrer des d'Adam fins a Crist. El vuitè, a la profecia de la Sibila Eritea. El novè torna a reprendre la interpretació arnaldiana d'Actes 1,7. El desè raona que no és convenient conèixer prèviament els temps finals. L'onzè tracta de la incompatibilitat del càlcul d'Arnau de Vilanova amb els còmputos dels astròlegs. Finalment, el dotzè, de les "setmanes" de la profecia de Daniel. L'*Antidotum* va resseguir aquests capítols i té, doncs, la mateixa estructura.

3. Martín de Ateca addueix l'autoritat d'Agustí d'Hipona

Martín de Ateca va professar al convent dominicà de Calataiud. Fou confessor del rei Jaume II. Sembla (DE LATASSA 1796: 268) que va escriure una *Summa iuris*, ara perduda. També havia estat amic personal d'Arnau de Vilanova i, fins i tot, *dux spiritualis* i confessor seu. Va morir l'any 1306. Ja hem vist en l'apartat anterior que Martín de Ateca dedica alguns capítols de la seva obra (els primer, sisè i setè) a Agustí d'Hipona.

Arguments contra la possibilitat i la conveniència de conèixer els temps finals

Martín de Ateca fa servir diversos arguments extrets de les obres d'Agustí d'Hipona per combatre les tesis profètic-apocalíptiques arnaldianes. Quins són aquests arguments?:

a) Martín de Ateca al·lega l'autoritat d'Agustí, *De civitate Dei*, XVIII, c. 53, per tal de provar la tesi segons la qual tothom ignorarà el final dels temps i no és convenient de conèixer-los.¹² Efectivament, després d'afirmar que Jesucrist vencerà l'Anticrist amb la seva presència,¹³ Agustí d'Hipona es pregunta quan succeirà tot això. I la resposta és: «Importune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset, a quo melius quam ab ipso Deo

12. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 240c-d, 242a.

13. Que Jesucrist amb la seva pròpia presència posés fi a la persecució de l'Anticrist significava per a Martín de Ateca que entre ambdós esdeveniments, és a dir, entre la lluita de l'Anticrist i la segona vinguda de Jesucrist, no hi hauria solució de continuïtat i que conèixer un esdeveniment implicava, de fet, conèixer l'altre. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 241c.

magistro interrogantibus discipulis diceretur?» (AUGUSTINUS 1955: 651, lín. 5-7). I tot seguit, recorda que, quan els deixebles varen preguntar per aquests temps (no només pel dia i l'hora) (Act 1,6), la resposta de Jesucrist fou «non es vestrum scire tempora» (Act 1,7). En conseqüència, el pare de l'església conclou «frustra igitur annos, qui remanent huic saeculo, computare ac definire conamur» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 12-13).

Les persones que fins ara han fet càlculs sobre els darrers temps sempre s'han equivocat, perquè «coniecturis quippe utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 19-20). Així doncs, «omnium uero de hac re calculantium digitos resoluit et quiescere iubet ille, qui dicit: “Non est uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate” [Act 1:7]» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 21-23). Per tant, no és convenient que les persones coneguïn aquests temps i, per tant, tothom els ignorarà, perquè el mateix Jesucrist en va denegar el seu coneixement.

b) Les *Epistulae CXCVII*¹⁴ i *CXCIX*,¹⁵ *Ad Hesychium*, forneixen més arguments a Martín de Ateca. En l'*Epistula CXCVII*, Agustí d'Hipona respon a algunes preguntes que li havia fet el bisbe Hesiquic sobre la fi del món. Agustí explica que les setmanes del profeta Daniel es refereixen a temps passats i no a temps futurs. Per tant, no es poden fer servir per a calcular els temps finals. I, tot seguit, Agustí d'Hipona afirma:

nam de salvatoris adventu, qui expectatur in fine, tempora dinumerare non audeo nec aliquem prophetam de hac re numerum annorum existimo praefinisse sed illud potius praeualere, quod ipse dominus ait: «Nemo potest cognoscere tempora, quae pater posuit in sua potestate [Act 1,7]» (AUGUSTINUS 1911: 31-32).

I el pare de l'Església, a propòsit dels “tempora”, encara fa una altra observació. Contra les persones que identifiquen els “tempora” amb el «dia i l'hora» de Mc 13,32 («De die autem illa et hora nemo scit») i els interpreten en un sentit absolutament literal, Agustí d'Hipona fa notar que els apòstols a Actes 1,6 varen preguntar pels “temps” finals, en general. Jesucrist, doncs, amb la seva resposta (Actes 1,7), no va denegar només el coneixement del dia i l'hora sinó de qualsevol unitat de temps.¹⁶

En l'*Epistula CXCIX*, molt més extensa que l'anterior, Agustí d'Hipona amplia algunes informacions sobre aquest darrer aspecte. Martín de Ateca, sembla, va citar

14. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 240d, f. 242d.

15. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 249a-b, f. 250c.

16. En l'*Epistula CXCVII*, Agustí d'Hipona (1911: 232-233) fa notar que els «tempora» i els «momenta» de la versió llatina d'Act 1,7, en l'original grec (acusatiu plural) són χρόνους i καιρούς. Afirma el bisbe d'Hipona que no arribarà el «temps oportú» fins que l'Evangeli no hagi estat predicat arreu de la terra. En Arnau de Vilanova i en bona part de la tradició llatina es perd aquest matís i els «tempora» equivalen a les unitats de temps majors i els «momenta», a les menors.

dos fragments d'aquesta epístola. En el primer, el pare de l'Església respon a la convicció d'Hesiquic que Déu va revelar als profetes els temps finals (no el dia i l'hora, però sí "els temps") (AUGUSTINUS 1911: 235-236 i 248). I Agustí li respon: «Quanto maiore admiratione plenum est, si ea, quae prophetae hominibus sunt locuti, haec apostoli uel scire sunt prohibiti uel docere!» (AUGUSTINUS 1911: 248). En el segon text citat per Martín de Ateca, Agustí d'Hipona es pregunta si hom pot saber, no el dia i l'hora, sinó el mes o l'any de la segona vinguda del Senyor. I, a continuació, remarca: «si autem neque hoc te comprehendisse praesumis, hoc sentis, quod ego» (AUGUSTINUS 1911: 257).

c) Segons Martín de Ateca, Agustí d'Hipona, en les obres esmentades en els punts anteriors (*De civitate Dei* i *Epistulae CIXCVII* i *CXCIX*), exclou la possibilitat que els darrers temps es puguin conèixer per revelació.¹⁷

d) Segons Martín de Ateca, Agustí d'Hipona, *De diversis quaestionibus octoginta tribus* (qüestió 58, núm. 2), també nega que es puguin conèixer els darrers temps.¹⁸ Efectivament, el món havia de durar sis edats, va afirmar el bisbe d'Hipona, però, tot seguit, va afegir que «aetas igitur ultima humani generis, quae incipit a domini aduentu usque ad finem saeculi, quibus generationibus computetur incertum est» (AUGUSTINUS 1975: 107, lín. 77-80).

e) Conclusió: no hi ha dubte, doncs, que, segons sant Agustí (i Crist), els temps finals seran ignorats absolutament per tota la humanitat (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 242c-d).

Contra un suposat càlcul d'Agustí d'Hipona

Arnau de Vilanova, en el *De tempore adventus Antichristi* (ARNALDUS DE VILLANOVA 2014: 276, lín. 1.646-1.648), havia afirmat que l'«assertio Augustini vicesimo *De civitate Dei*» concorda amb el seu càlcul. En el *De mysterio cymbalorum* (PERARNAU 1988-1989: 81, lín. 494-498), havia concretat l'«assertio» augustiniana de la manera següent:

Nam Augustinus, innitens auctoritatibus sacre Scripture, XX, *De civitate Dei*, aperte sub certo numero annorum huius seculi consummationem prenuntiat, dicens quod omne opus creationis complebitur seu finietur in sexto millenario durationis mundi.

17. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 252c.

18. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 239d, f. 249c.

Martín de Ateca reacciona contra aquest càlcul que Arnau de Vilanova atribueix a Agustí.¹⁹ El frare aragonès argumenta que Agustí d'Hipona només va esmentar aquell càlcul com un exemple d'una opinió, d'un precedent, però que no era cap càlcul propi ni que ell assumís. Agustí d'Hipona, en el text mencionat (*De civitate Dei*, lib. 20, cap. 7), després d'afirmar que els 1.000 anys de l'Apocalipsi (20,1-2) es poden entendre de dues maneres, estableix que, segons la primera interpretació, «in ultimis annis mille ista res agitur, id est, sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet uesperam» (AUGUSTINUS 1955: 710, lín. 57-60). Martín de Ateca recalca que aquesta interpretació, per a Agustí, és una simple possibilitat. Arnau de Vilanova, doncs, s'equivoca en extreure'n la conclusió que el pare de l'església africà havia vaticinat que el món acabaria en el sisè mil·lenari. A més, afegeix Martín de Ateca, segons Agustí d'Hipona (*De diversis quaestionibus octoginta tribus*, quaestió 58, núm. 2), l'última edat, la senectut, tant del món com personal, «posse tam longam esse quam omnes priores aetates» (AUGUSTINUS 1975: 107, lín. 76-77).²⁰

Agustí d'Hipona i la Sibil·la Eritea

Arnau de Vilanova, en el *De tempore adventus Antichristi* i en el *De mysterio cymbalorum*, havia afirmat que sant Agustí accepta el càlcul de la Sibil·la Eritrea.²¹ Concretament, en la primera obra havia dit: «A cuius [és a dir, de la Sibil·la Eritea] dictis, Augustinus et ceteri sacri doctores acceperunt particulariter plenitudinem signorum iudicii» (ARNALDUS DE VILLANOVA 2014: 222, lín. 833-834). I, en la segona, «cuius carmina [els de la sibil·la] in toto approbat Augustinus» (PERARNAU 1988-1989: 94, lín. 781-782).

Martín de Ateca feu notar a Arnau de Vilanova que Agustí (*De civitate Dei*, XVIII, c. 23) no aprova en tot els càlculs de la Sibil·la Eritea i que la profecia citada per Arnau de Vilanova podria contenir moltes coses apòcrifes. Efectivament, en l'obra augustiniana els vaticinis de la sibil·la només es refereixen a la primera vinguda de Jesucrist.

19. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 249b-c, f. 250c-d i f. 251a-b.

20. Aquesta idea també la trobem en el *De vera religione*, XXVI-XXVII, 48-50 (AUGUSTINUS 1962: 217-220). Sobre les sis edats del món en els pares de l'Església i, en especial, en sant Agustí, vegeu: LUNEAU 1964. Cf. també ROTH 1986.

21. Cf. *Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 251c. La Sibil·la Eritrea, segons el testimoni d'Agustí d'Hipona, d'Isidor de Sevilla i d'altres autors tardoantics, era originària de Babilònia i contemporània de la guerra de Troia i havia anunciat la vinguda de Jesucrist i els fets més rellevants de la història de la humanitat. El text llatí que arriba a les mans de mestre Arnau (en realitat n'hi ha dues versions, una de més llarga i una altra més breu), però, no és una versió, sinó un escrit original redactat entre 1240 i 1250 a l'interior de la cúria pontifícia per algú proper al cardenal Juan de Toledo (JOSTMANN 2006: 344-368). Sobre aquesta profecia i el seu ús en l'obra d'Arnau de Vilanova, vegeu MENSA 2011: 163-168.

4. Arnau de Vilanova interpreta Agustí d'hipona

Déu revelarà fins i tot el dia i l'hora en temps oportú

Tota la interpretació d'Arnau de Vilanova de l'escatologia d'Agustí d'Hipona descansa, en darrer terme, en un fragment del *De Trinitate*, I, XII (AUGUSTINUS 1968: 61-62, lín. 1-13). Sant Agustí comenta el sentit de les paraules de Mc 13,32 («De die et hora nemo scit neque angeli in caelo neque Filius nisi Pater») sobre els darrers temps: el Fill no sap el «dia i l'hora» en el sentit, observa el pare de l'Església, que llavors no els volia comunicar. Però que no els l'hagués donat a conèixer en aquell moment, no significa que no els el reveli en un futur. És més: els el revelarà amb tota certesa. Per això, Jesucrist a l'Evangelí afirma «omnia quaecumque audivi a Patre meo, nota feci vobis» (Jo 15,15). Els temps verbals són en passat, com si l'acció ja hagués estat realitzada, perquè, ni que sigui una acció futura, la durà a terme amb absoluta seguretat. Efectivament, a l'Evangelí Jesucrist manifesta als apòstols: «multa habeo vobis dicere, sed non potestis portare modo» (Jo 16,12). Entre les coses que Jesucrist els ha d'explicar, assegura Agustí d'Hipona, hi ha el dia i l'hora (Mc 13,32) finals. Així doncs, aquest temps, el dia i l'hora, «dicturus erat discipulis tempore opportuno», conclou sant Agustí. Ja de bon començament, Arnau de Vilanova deixa ben clar que Agustí d'Hipona «expresse dicit quod “tempora, que Pater posuerat in sua potestate”, erat “temporibus oportunitis reuelaturus electis”, etiam, ut exprimit, “de die et hora”» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 238d). I, poc després, repeteix que el bisbe d'Hipona «dixit quod diem et horam iudicii erant per reuelationem cognituri electi» (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 239c-d). Aquest fragment d'Agustí d'Hipona és fonamental per a Arnau de Vilanova, perquè dona sentit a totes les altres afirmacions profètic-escatològiques d'Agustí.²²

No es poden conèixer els temps finals per les pròpies forces humanes

Quan Martín de Ateca al·lega un text d'Agustí d'Hipona per tal de rebatre la tesi arnaldiana segons la qual es podran conèixer els temps finals, mestre Arnau sempre respon de la mateixa manera: sant Agustí nega que es puguin conèixer aquells temps per les pròpies forces naturals, però, com hem vist en l'apartat anterior, Déu els revelarà, fins i tot amb concreció del dia i l'hora, quan sigui convenient.

a') Arnau de Vilanova discrepa absolutament de la interpretació de Martín de Ateca del fragment esmentat de *De civitate Dei*, XVIII, c. 53 (*supra*, apartat a). Segons el metge català, en aquest pas, Agustí d'Hipona nega que es puguin conèixer els

22. A més dels dos fragments citats, en l'*Antidotum* encara trobem quatre referències més a aquest text agustiniana (f. 239d, 242a, 249b, 252c).

temps finals per conjectures o raons humanes, però no exclou que hi pugui haver un coneixement per revelació divina:

Simili modo patet bubulcaritas in eo quod allegat ex Augustino, ·XVIII°. *De ciuitate Dei*. Nam, sicut ex uerbis Augustini patet, nichil facit ad propositum. Cum enim dicit quod Dominus «resoluit digitos omnium calculantium» tempus durationis mundi, per hoc quod dicit: «Non est uestrum», uerum quidem est, quia Dominus nichil aliud uult dicere nisi quod humana cognitione non possunt hoc facere. Et sic etiam exprimit Augustinus, ibi cum dicit: «Coniecturis humanis utuntur» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 19), etc., quod nichil facit ad propositum, quoniam per me non asseritur quod finalia tempora possint prenosci per coniecturas uel rationes humanas, sed per reuelationem diuinam (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 240c-d).

A més, Agustí d'Hipona no afirma absolutament que és inconvenient conèixer els temps finals, sinó que ho era a les persones de la seva època per la simple raó que no havien de viure la persecució de l'Anticrist:

Et qui oppositum diceret aut predicaret, insanus esset procul dubio uel hereticus. Vnde, cum iste allegat pro se Augustinum, bubulcum aut nequam se monstrat, quia Augustinus non dixit quod nullis prodesset scire tempus persecutionis Antichristi, sed quod scire non proderat filiis sui temporis. Nam expresse dixit: «Si hoc nobis scire prodesset» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 5), etc. Nec dixit absolute quod non prodesset, quia contrarius fuisset sibi in *De Trinitate*, ut patuit supra (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 242a).

Arnau també refuta la tesi de Martín de Ateca segons la qual els temps de l'Anticrist i els de la segona vinguda de Crist són, de fet, els mateixos. Aquesta tesi del frare aragonès s'assentava en l'observació de sant Agustí que Crist posaria fi a la persecució de l'Anticrist amb la seva presència. Efectivament, enlloc —observa Arnau de Vilanova— no és dit que aquesta “presència” de Jesucrist sigui la seva vinguda en la parusia per a judicar els vius i els morts, ni que sigui una “presència” personal:

Nam Augustinus, quando dixit quod «ipse Ihesus extinguet sua presentia persecutionem Antichristi» (AUGUSTINUS 1955: 652, lín. 1-2), nec expressit quod illa presentia esset aduentus eius ad iudicium, nec est necessarium quod per illam presentiam intelligatur personalis aduentus eius (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 241c).

b') Pel que fa als fragments citats per Martín de Ateca de les *Epistulae ad Hesychium*, la resposta d'Arnau de Vilanova reproduïx l'esquema anterior. En primer lloc, el pensador català puntualitza algunes afirmacions que Martín de Ateca atribueix al bisbe d'Hipona. Sant Agustí, en el text al·ludit per Martín de Ateca, —remarca de

Vilanova— no afirma que “sap”, sinó simplement que “estima” que cap profeta anterior o del seu temps ha calculat la fi dels temps. Però Agustí d’Hipona no parla del futur:

Nec obstat, cum dicit Augustinus: «Nec aliquem prophetam de hac re numerum annorum estimo prefinisse» (AUGUSTINUS 1911: 31), tum quia non dicit assertiue, sed dubitatiue. Non enim dixit: «Scio», sed: «Estimo», tum quia dixit: «Prefinisse», quia nec ante suum tempus nec etiam suo tempore determinauit aliquis prophetarum sub certo numero annorum finalia tempora, sic scilicet quod eidem Augustino innotuisset (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 240d).

En segon lloc, afegeix mestre Arnau, és fals que Agustí d’Hipona (o el mateix Jesucrist) sostingui que, pel que fa a les darreries del món, el Pare s’ha reservat el coneixement no només del dia i de l’hora, sinó en general de qualsevol temps, tal com fa evident el text esmentat del *De trinitate*:

Quarto cecidit quando conatur probare per uerba Christi et Augustini quod Pater non solvm retinuerat sue potestati noticiam diei et hore iudicii, sed etiam totum tempus. Nam etsi hoc ostensum sit in aliis operibus esse falsum, nichilominus est impertinens ad propositum, quia nec Christus nec Augustinus exprimunt quod noticia omnium finalium temporum fuisset a Patre sic retenta, quod nunquam esset eam communicaturus aliquibus, sed pro illo tunc, in quo loquebantur, prout supra est declaratum (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 242d).

Contra les dues afirmacions extremes per Martín de Ateca de l’*Epistula CXCIX*, Arnau de Vilanova argumenta, en primer lloc, que Agustí d’Hipona no fa referència al que els apòstols sabien o ignoraven, sinó que vol deixar clar que Jesucrist només prohibia de conèixer els darrers temps per conjectures humanes:

Sexto delirauit in allegando Augustinus, *Prima [sic! Secunda] Epistola ad Esicium*, quando dicit: «Magna admiratione plenum est, si ea, que prophete hominibus sunt locuti, hoc apostoli uel scire sunt prohibiti uel docere, quibus dicitur: “Non est uestrum nosse tempora”, etc.» (AUGUSTINUS 1911: 248). Nam Augustinus per hec uerba non asserit quod apostoli cognouerint uel ignorauerint finalia tempora, sed quod per illa uerba: «Non est uestrum nosse», etc., nullus debet intelligere Dominum uoluisse significare quod prohibitum esset illis absolute scire uel docere tempora supradicta, quia, ut supra fuit expositum, non significabat per illa uerba nisi quod eis prohibitum erat scire per coniecturas humanas. Per reuelationem autem, ut ipse Augustinus exprimit in libro *De Trinitate*, scituri erant. Hic igitur aduersarius aperte cognoscitur delirasse, cum allegauerit auctoritatem, que directe contrariatur suo proposito et conuenit meo (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 249a-b).

I pel que fa a la segona, igualment, segons Arnau de Vilanova, Agustí d'Hipona en realitat afirma que ni ell ni ningú pot conèixer els darrers temps per conjectures humanes:

Tercio deliravit replicando auctoritates Augustini, *Ad Esicium*, que nichil faciunt ad propositum, ut supra fuit ostensum, nec etiam illa, quam hic adiungit, scilicet: «Si non presumis te scire», etc. (AUGUSTINUS 1911: 257). Nam per illa uerba non exprimit aliquid nisi quod nec ipse nec alius scire possunt finem mundi per coniecturam humanam (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 250c).

c') Contra la tesi de Martín de Ateca segons la qual Agustí d'Hipona (en el *De ciuitate Dei* i en les *Epistolae ad Hesychium*) nega que els darrers temps es poden conèixer per revelació, Arnau de Vilanova simplement observa que la interpretació de Martín de Ateca és desmentida en el text del *Trinitate*, I, XII (AUGUSTINUS 1968: 61-62, lín. 1-13, citat *supra*):

Quarto modo deliravit dicendo quod non fuit de intentione Augustini uel in uerbis suis, in ·XVIII°. *De ciuitate Dei*, uel in *Epistola ad Esicium*, concedere quod finalia tempora possint reuelatione prenosci, quia, ut supra fuit tactum supra deliramenta primi capituli, contrarium asserit Augustinus in *De Trinitate* ad literam et uerba eius in *Gladio* textualiter sunt iam scripta.²³ Et gramaticus, qui sciret construere uerba Augustini, que iste allegat, aperte falsitatem aut ruditatem cognosceret allegantis (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 252c).

d') Pel que fa l'objecció de Martín de Ateca basada en l'augustiniana *De diuersis quaestionibus octoginta tribus*, Arnau de Vilanova raona que de les paraules d'Agustí d'Hipona no se'n pot extreure la conclusió que és impossible calcular el temps que hi haurà entre la primera vinguda de Jesucrist i la fi del món. Sant Agustí simplement indica que no se saben les generacions que hi ha d'haver entre ambdós esdeveniments, però no diu res dels anys, mesos, dies, centenaris o de qualsevol altra magnitud temporal. A més a més, el bisbe d'Hipona en utilitzar la forma verbal de present, limita, sempre segons mestre Arnau, les seves afirmacions a la seva època:

Item patet similis bubulcaritas in eo quod ex Augustino consequenter introduct, qui ait in libro ·LXXXIII· *questionum* quod «etas ultima humani generis, que incipit a Domini aduentu usque in fine seculi, quibus generationibus computetur, incertum est» (AUGUSTINUS 1975: 107, lín. 77-80). Ex qua auctoritate nichil iste potest ad suum propositum concludere. Quod patet primo per hoc, quia non dixit «quibus annis» uel «quibus mensibus uel diebus uel quibus centenariis annorum aut mensium uel

23. *Gladius iugulans thomatistas*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 189c-d.

dierum». Constat autem quod alia ratio est generationis et alia temporis. Secundo, quia non dixit: «Incertum erit», sed: «Incertum est». Vnde, qui ex presenti, quo in suo tempore loquebatur, uellet concludere futurum, caderet in inconueniens supra-dictum (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 239d).

e') Així, doncs, com a conclusió, Arnau de Vilanova recalca que Agustí (i Crist) només nega que els darrers temps es puguin conèixer per conjectures humanes, però no per revelació:

Tercio cecidit in dicendo quod per Christum et Augustinum patet tempora finalia esse incognita hominibus absolute, quia, ut supra patuit, ipsi nusquam dixerunt esse ignota quantum ad reuelationem, sed quantum ad coniecturam humane rationis (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 242c-d).

I, si de la premissa segons la qual «els temps finals no es coneixeran per conjectures humanes» volguessin extreure'n la conclusió més general que «no es coneixeran de cap manera», caurien en contradiccions lògiques i de tota mena:

Vnde, si iste aduersarius uel sui complices aut magistri uellent sic arguere: «Dominus uel Augustinus dicit quod finalia tempora non cognoscentur coniecturis humanis. Ergo nullo modo cognoscentur», indubitanter bubulci essent aut uerius belue, nisi per insaniam delirarent, sicut in isto est manifestum quando conatur elidere quod ex *Sacra Pagina* ei obstat (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 240d-241a).

Un càlcul d'Agustí?

Com respon Arnau de Vilanova a les objeccions que li planteja Martín de Ateca sobre el càlcul que hauria atribuït a Agustí d'Hipona? En primer lloc, mestre Arnau posa en relleu que mai no ha defensat que el món s'ha d'acabar en el sisè mil·lenari. Com que sap que el còmput exposat per Agustí d'Hipona és problemàtic, l'ha introduït en forma condicional:

Secundo, quia non erubuit mentiri dupliciter. Primo, cum dicit me asserere quod Augustinus determinat mundum esse finiendum in sexto millenario. Hoc enim nusquam in meis editionibus scribitur. Sed, sicut patet in secundo tractatu et in *Apologia* et in *Carpinatione* contra similem calumpniantem,²⁴ non introducitur dictum Augustini ad principalis probationem, scilicet ad determinandum finalia tempora, sed ad

24. El "segon tractat" mencionat per Arnau de Vilanova és el *De mysterio cymbalorum* (PERARNAU 1988-1989). El títol sencer de l'*Apologia* és *Apologia de versutiis atque peruersitatibus pseudotheologorum et religiosorum* (PERARNAU 2001). Quant a la *Carpinatio poetrie theologi deviantis*, vegeu el còdex BAV, Vat. lat. 3824, f. 193c-202a.

manifestandum falsitatem illorum qui, obuiando mihi, dicebant quod nunquam aliquis doctorum sacrorum docuerat uel expresserat modum determinandi per calculationem finalia tempora sub aliqua latitudine. Vnde etiam illud dictum Augustini introducit in secundo tractatu sub conditione, dicendo: «Si uerum est quod dicit Augustinus»²⁵, etc. Secundo mentitus est in dicendo quod in illis tractatibus per me asseritur quod Augustino fuerit finis mundi reuelatus sub certo numero annorum, quia nulla mearum editionum continet hoc tacite uel expresse (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 250b-c).

Encara que Agustí reportés el càlcul “opinando”, raona Arnau de Vilanova, l’element que ell en fa conserva tot el valor, perquè no l’havia citat com un càlcul genuí, autèntic, que valia per ell mateix, sinó com un exemple d’anunci apocalíptic semblant al seu, com un precedent:

Quarto delirauit dicendo quod Augustinus opinando et non asserendo, dicit quod scripsit super expositione mille annorum *Apocalipsis*, quia licet opinando dicat, nichilominus est certum quod secundum opinionem unam ponebat mundum esse finiendum in sexto millenario, et hoc sufficit ad ostendendum quod aliquis sacrorum doctorum attemptauerit iuxta *Scripture* auctoritates determinare finem mundi sub aliquo numero annorum. Quod per istum aduersarium et complices eius fuerat precise negatum (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 250c-d).

És més, anteriorment, en l’*Apologia*, Arnau de Vilanova ja havia reconegut (PERARNAU 2001: 87-88, lín. 435-447) que el càlcul de sant Agustí no és ver, perquè des de l’inici del món fins a Crist només van transcórrer, com a màxim, 4.052 anys, i, per tant, el bisbe d’Hipona no vivia en el sisè mil·lenni o edat del món:

Secundo delirauit nequiter in reprobando calculationem fundatam in uerbis Augustini, tanquam si ego per illam intendissem probare principale intentum. Nam, sicut in *Apologia* est declaratum, paragrafo: «Tercium uero adiunctum», positio Augustini, scilicet, quod suo tempore currebat sextum millenarium mundi, non est uera, nec per me introducit ad probandum principale, sed solum ad exemplum ostendendi quod catholice potest calculatio inchoata a certo initio deducere calculantes ad noticiam finalium temporum sub aliqua latitudine (*Apologia*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 251a-b)

---

25. Arnaldus de Villanova (1988-1989: 88, lín. 654-657): «Nam si verum est quod asserit Augustinus, scilicet quod finitur in sexto millenario et quod suo tempore uolebantur posteriora spatia illius millenarii, probabili estimatione potest cognosci quod duratio huius seculi iam decurrit sub duobus ultimis centenariis». Ara bé, en el *De tempore aduentus Antichristi*, aquest «Nam si verum est quod asserit Augustinus» era simplement «cum igitur Augustinus asserat»; i en el mateix *De mysterio cymbalorum* (1988-1989: 81, lín. 494-498), una mica després, també desapareix el condicional.

Agustí d'Hipona i la Sibil·la Eritea

Arnau de Vilanova afirma que, segons Agustí d'Hipona, la Sibil·la Eritrea forma part de «la ciutat de Déu» i que no hi ha dubte que per a ell era una veritable profetessa:

Secundo delirauit dicendo quod Augustinus in toto non approbat carmina *Erithee* et quod multa potest continere apocrifa. Quibus uerbis ostenditur uel fuisse bubulcus uel efrons mentitor. Quoniam Augustinus aperte dicit quod est de numero eorum, qui pertinent ad ciuitatem Dei, et sciebat quod ea, que denunciauerat, procedebant a prophetali reuelatione et non ab ystoriali speculatione. Que duo testari nichil aliud est nisi dicta eius totaliter approbare (*Antidotum*, BAV, Vat. lat. 3824, f. 251c).

5. Mot conclusiu

Contra el càlcul apocalíptic d'Arnau de Vilanova assentat sobre textos bíblics del profeta Daniel (Dan 12,11; Ez 4,6) i del Nou Testament (Mc 13,32), els professors de París i els dominics varen trobar en l'obra d'Agustí d'Hipona, especialment en les dues lletres adreçades a Hesiquic (*Epistulae CXCVII* i *CXCIX*) i en el *De ciuitate Dei*, arguments desqualificadors de tot intent de calcular, ni que només sigui de manera aproximada, la fi dels temps. Les paraules d'Agustí d'Hipona són clares: els textos bíblics no ofereixen informació sobre els darrers temps i tot càlcul està condemnat al fracàs.

Com a resposta, Arnau de Vilanova addueix un text del *De trinitate* en què el pare de l'Església afirma, sense cap mena de dubte, que Jesucrist revelarà als seus deixebles fins i tot el dia i l'hora de la segona vinguda de Jesucrist. D'una banda, aquest fragment permet a Arnau de Vilanova de reinterpretar els textos augustinians al·legats pels seus adversaris en el sentit que Agustí d'Hipona només nega la possibilitat dels càlculs apocalíptics basats en conjectures humanes, però no els que es basen en la revelació. En segon lloc, el seu propi càlcul —afegeix Arnau de Vilanova—, si li hagués estat revelat pel mateix Jesucrist, no es veuria afectat per les paraules d'Agustí que citen els seus adversaris.

En el cas de la Sibil·la Eritrea, la crítica moderna ha demostrat que Martín de Ateca tenia raó. Els textos profètics atribuïts a aquesta sibil·la que Arnau de Vilanova tenia a les mans no eren els mateixos que Agustí d'Hipona havia reportat en el *De ciuitate Dei*. Pel que fa al pretès càlcul d'Agustí d'Hipona que Arnau de Vilanova havia presentat com a coincident amb el seu en les primeres obres polèmiques, el mateix mestre Arnau, a l'*Antidotum*, el deixa en un segon pla i accepta que està mancat de fonament històric. La controvèrsia sobre aquest càlcul deriva en un altre debat: quants anys van transcórrer des d'Adam fins a la primera vinguda de Jesucrist?

La interpretació dels textos augustinians sobre la possibilitat de conèixer prèviament els darrers temps pressuposa una altra qüestió: què és l'anunci profètic-apocalíptic

d'Arnau de Vilanova? Si aquest anunci era realment revelat, tal com Arnau de Vilanova no s'estava d'afirmar, el pensador català tenia tota la raó del món: Agustí d'Hipona ja havia anticipat aquesta possibilitat. Si l'anunci arnaldià era simplement el resultat de les seves cabòries, com pensaven els seus adversaris, aquest càlcul hauria estat afectat per les paraules de sant Agustí desqualificadores de tot càlcul que es basés en conjectures humanes. És fàcil ara, passats més de sis segles del temps en què s'havia d'haver acabat el món, donar la raó als adversaris d'Arnau de Vilanova. Situat en el seu moment històric, l'anunci apocalíptic d'Arnau de Vilanova suscitava la pregunta que solen plantejar tots els missatges profètics: amb quina autoritat és proferit? No sembla, però, que el concepte de revelació subjacent en el text del *De trinitate* sigui el mateix concepte de revelació que Arnau de Vilanova proposa per a un càlcul apocalíptic.

A mesura que les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova siguin editades serà possible conèixer l'evolució de la interpretació arnaldiana de l'escatologia de sant Agustí, una interpretació que el pensador català anà elaborant a remolc dels atacs i contraatacs amb els teòlegs professionals. Mentrestant, en aquestes pàgines, hem volgut donar a conèixer el punt d'arribada, la fotografia final, d'aquesta interpretació.

Bibliografia

Fonts editades

ARNALDUS DE VILLANOVA, 2014. *De tempore adventus Antichristi*. Josep Perarnau (ed.) (Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia, 5), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans -Facultat de Teologia de Catalunya.

AUGUSTINUS DE HIPONA, 1911. *Epistulae (ep. 185-270)*. A. Goldbacher (ed.) (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 57), Viena, F. Tempsky; Leipzig, G. Freytag. —1955. *De civitate Dei*. B. Dombart, A. Kalb (eds.) (Corpus Christianorum. Series Latina, 47-48), Turnholt, Brepols.

—1962. *De vera religione*. J. Martin (ed.) (Corpus Christianorum. Series Latina, 32), Turnholt, Brepols: 187-260.

—1968. *De trinitate*. W. J. Mountain, Fr. Glorie (eds.) (Corpus Christianorum. Series Latina, 50), Turnholt, Brepols.

—1975. *De diversis quaestionibus octoginta tribus*. A. Mutzenbecher (ed.) (Corpus Christianorum. Series Latina, 44 A), Turnholt, Brepols.

AYALA, Jorge M., 2001. *Pensadores aragoneses. Historia de las ideas filosóficas en Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico; Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses; Terol, Instituto de Estudios Turolenses.

BOUHOT, Jean-Paul, 1989. "Hesychius de Salone et Augustin (Lettres 197-198-199)", BEDOUELLE, Guy, ROUSSEL (ed.), Bernard, *Le temps des Réformes et la Bible*, Paris, Beauchesne: 229-250.

DE LATASSA Y ORTÍN, Félix, 1796. *Bibliotheca antiqua de los escritores aragoneses que florecieron desde la venida de Christo hasta el año 1500*, vol. I, Saragossa, M. Heras.

DOODY, John, KLOOS, Kari, PAFFENROTH, Kim (eds.), 2014. *Augustine and Apocalyptic*, Washington DC, Lexington Books.

EGER, Hans, 1933. *Die Eschatologie Augustins*, Greifswald, Universitätsverlag.

EHRLE, Franz, 1890. *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum*, vol. I, Roma, Typis Vaticanis.

EUBEL, Conradus, 1913. *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium Ecclesiarum antistitum series*, vol. I (1198-1431), Münster, Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae.

GERWING, Manfred, 1996. *Vom Ende der Zeit. Der Traktat des Arnald von Villanova über die Ankunft des Antichrist in der akademischen Auseinandersetzung zu Beginn des 14. Jahrhunderts*, Münster, Aschendorff Verlag.

GIRALT, Sebastià, Mensa, Jaume, 2013-2018. “Qui és Arnau de Vilanova”, *Arnau DB. Corpus digital d’Arnau de Vilanova*, Universitat Autònoma de Barcelona. <http://grupsderecerca.uab.cat/arnau> [2020/12/14].

JOSTMANN, Christian, 2006. *Sibilla Erithea Babilonica. Papsttum und Prophetie im 13. JahrhundertK*, (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, 54), Hannover, Hahnsche Buchhandlung.

KAEPPELLI, Thomas, 1980. *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, vol. III (I-S), Roma, Ad S. Sabinae, 1980.

LUNEAU, Auguste, 1964. *L’histoire de salut chez les Pères de l’Église. La doctrine des âges du monde*, París, Beauchesne.

MCVAUGH, Michael, 2004, “Arnau de Vilanova”, VERNET, Joan, PARÉS, Ramon (eds.), *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. I, València, Institut d’Estudis Catalans, Universitat de València: 443-453.

MENSA I VALLS, Jaume, 1994. *Arnau de Vilanova, espiritual. Guia bibliogràfica*, Barcelona, (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, 17), Institut d’Estudis Catalans.

—1997. *Arnau de Vilanova*, Barcelona, (Episodis de la història, 313), R. Dalmau, editor.

—1998. *Les raons d’un anunci apocalíptic. La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*, Barcelona, (Col·lectània Sant Pacià, 61), Facultat de Teologia de Catalunya.

—2011. “Arnaud de Villeneuve, l’islam et la prophétie de la Sibylle Érythrée”, *Quadrans de la Mediterrània*, 16: 163-168.

—2014. “El tomismo de Martín de Ateca (†1306) según Arnau de Vilanova”, *Revista española de filosofía medieval*, 21:189-202.

MENSA I VALLS, Jaume, GIRALT, Sebastià, 2003. “Bibliografia arnaldiana (1994-2003)”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 22: 665-734.

PELZE, Augustus, 1947. *Addenda et emendanda ad Francisci Ehrle Historiae Bibliothecae Romanorum Pontificum*, Ciutat del Vaticà, ex Bibliotheca Vaticana.

PERARNAU I ESPELT, Josep, 1988-1989. “El text primitiu del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* d’Arnau de Vilanova. En apèndix, el seu *Tractatus de tempore adventus Anticristi*”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 7-8: 7-169.

—2001. “L’*Apologia de versutiis atque peruersitatibus pseudotheologorum et religiosorum ad magistrum Jacobum Albi, canonicum Dignensem* d’Arnau de Vilanova”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20: 7-348.

PERARNAU I ESPELT, Josep, SANTI, Francesco, 1993, “Villeneuve (Vilanova, Arnould de)”, *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*, CIV-CV (Vide-Vocation), Paris, Beauchesne: 785-597.

POTESTÀ, Gian Luca, 2007. “L’anno dell’Antichristo. Il calcolo di Arnaldo di Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo”, *Rivista di Storia del Cristianesimo* 4: 431-464.

ROTH, Norman, 1986. “*Seis edades durará el mundo*. Temas de la polémica judía española”, *La ciudad de Dios*, 199: 45-65.

SANTI, Francesco, 1987. *Arnau de Vilanova. L’obra espiritual*, València, Diputació de València.

THOMAS AQUINAS, ^s1949. *Quaestiones disputatae*, vol. II, *De potentia*, ed. Paul M. Pession, Torí, Roma, Marietti.

—1958. *Commentum in quartum librum Sententiarum magistri Petri Lombardi*, Parma, P. Fiacadori.

—1970a. *Liber contra impugnantes Dei cultum et religionem*, dins *Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita*, vol. XLI/A, Roma, Ad Sanctae Sabinae.

—1970b. *Quaestiones disputatae de veritate*, *Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita*, vol. XXII, II/I (qq. 8-12), Roma, Ad Sanctae Sabinae.

VAN OORT, Johannes, 2012. “The end is now: Augustine on History and Eschatology”, in *Theological Studies* 68/1. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v68i1.1188> [2021/16/11].

ZIEGLER, Joseph, 1998. *Medicine and Religion c. 1300. The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford, Clarendon Press.

Fonts manuscrites

ARNALDUS DE VILLANOVA, *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea, praedicatorem*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Vat. lat. 3824, f. 237c-254c; Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 370, f. 193r-212v.

— *Carpinatio poëtrie theologi deviantis*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Vat. lat. 3824, f. 193c-202a; i Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 370, f. 177r-184r i 173r-176r.

— *Gladius iugulans thomatistas*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Vat. lat. 3824, f. 181c-192b; Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 370, f. 160v-173r i 176r-177r.

Núm. 18 (Tardor 2021), 60-75 | ISSN 2014-7023

UN DOCUMENT INÈDIT SOBRE L'HOSPITAL DELS JUEUS DE LLEIDA

Guillem Roca Cabau
Museu de la noguera
groca@balaguer.cat

Rebut: 9 febrer 2021 | Revisat: 30 octubre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021
| Publicat: 23 desembre 2021 | doi: 10.1344/Svmma2021.18.6

Resum

Recentment, hem descobert a l'Arxiu Capitular de Lleida un document d'inicis del segle XIV que demostra l'existència d'un hospital gestionat per la confraria jueva del heqdeix. Es tracta del donatiu anual de dotze sous que l'aljama de Lleida feu, a perpetuïtat, per pagar el cens que l'hospital havia de satisfer per unes cases. El document no només descobreix l'existència d'aquest centre hospitalari, sinó que aporta informació sobre diversos aspectes del funcionament intern de l'aljama com, per exemple: el nombre de representants, les seves famílies i l'arrendament d'impostos.

Paraules clau:

Lleida, hospital, jueus, segle XIV, confraria.

Abstract

Recently, in the Arxiu Capitular of Lleida, we have discovered a document from the beginning of the fourteenth Century which proves the existence of a hospital managed by the Jewish brotherhood of the heqdeix. It is about an annual donation of twelve *sous* that the Jewish council of Lleida gave indefinitely to the brotherhood to pay an emphyteutic lease of the same quantity, this was to maintain some houses used by the hospital. The document discovers the existence of this hospital and also gives information about the internal organization of the Jewish community, among others: the number of managers, their families and the rental of the taxes.

Key words:

Lleida, hospital, Jewish, fourteenth century, brotherhood.

Presentem en aquestes pàgines un document inèdit que dóna a conèixer l'existència a la ciutat de Lleida d'un hospital per a jueus administrat per la confraria denominada de l'«Hedes».¹ Fins ara aquest hospital havia passat desapercebut. De fet, no se n'ha localitzat cap menció a la documentació municipal lleidatana ni als diferents estudis publicats, fet que exemplifica la importància del text i, alhora, la independència amb què aquest tipus de centres i la mateixa aljama funcionaven respecte a la comunitat cristiana local (LLADONOSA 1974; TARRAGÓ 1975, 1976, 1977; ROCA 2017; AYALA 2005: 142).

Tenim constància d'altres hospitals jueus a diverses localitats del Principat. A Barcelona, n'hi havia un d'actiu durant bona part del segle XIV fundat per Samuel de Na Regina (JÁUREGUI 2017: 144-147). També se'n dreçava un al call de Perpinyà, on el 1414 es parlava de l'hospital dels pobres jueus *qui ebrayce vocatur heddes* o *heqdeix*, que significa obra pia, i estava dedicat a «recullir los pobres juheus qui de qualsevoldrà parts del món en aquella volran repausar» (VIDAL 1987: 103; JÁUREGUI 2017: 137-140). Semblantment, a Santa Coloma de Queralt, n'hi havia un fundat a inicis del segle XV arran del testament, el 1410, del draper Mossé Cabrit; les cases que deixà havien d'operar com a «*etzes*, qui vol dir casa d'ospital» (SECALL 1984: 74, 76-77, 91, 93). A Tàrrrega, també hi havia un hospital que compartia espai amb l'escola i sinagoga de l'aljama (Muntané 2006: 117-118). Finalment, cal mencionar el centre de Balaguer mencionat al *Llibre d'Estima* de 1506-1507 i que estava situat al carrer del Miracle (SANAHUJA 2002: 173; ALÒS 2020: 17).

Es tractava de centres fundats per un benefactor, una confraria o la mateixa aljama i, com passava dins la comunitat cristiana, en una mateixa ciutat hi podien conviure varis hospitals amb orígens diversos (BLASCO 1990:45-46). La presència d'hospitals jueus en aquestes poblacions indica que era una institució habitual, almenys a aljames grans i mitjanes. Lleida era la tercera comunitat més important del Principat, després de Barcelona i Girona i, per tant, creiem que la llista aportada s'ha d'ampliar amb nous centres (RIERA 1980).

El document lleidatà ens presenta una confraria anomenada de l'«Hedes», que «és dit en cristianenc spital», i que s'ha de relacionar amb les diferents transcripcions

---

1. Agraïco als avaluadors de la revista els comentaris i apreciacions que han millorat considerablement el text.

de la paraula heqdeix, mencionada també en els casos exposats de Santa Coloma i Perpinyà. Heqdeix tingué diverses accepcions, en un principi s'associava als llegats destinats a finalitats pietoses i assistencials, però al segle XIV, i sobretot al XV, passà a denominar hospital (JÀUREGUI 2017: 136-137; FELIU 1998-1999: 111).

L'anàlisi de la societat jueva ens porta, inevitablement, a descobrir-la plena de matisos entre els quals cal percebre els característics d'un grup lligat al dinamisme econòmic. La presència de pobres és inevitable dins d'una comunitat urbana medieval i la societat jueva, com la cristiana, creà mecanismes caritatius per tenir cura dels pobres, rescatar captius, cuidar orfes, acollir caminants, ajudar noies pobres a maridar... (HINOJOSA 1981: 59; BLASCO 1990: 3).

Com al món cristià, la caritat tenia una simbologia important i la presència de confraries assistencials —amb voluntat d'ajuda mútua i benèfica— no només responia a necessitats religioses, sinó també de promoció i control (CASTILLO 1993: 184-187). Per a Castillo (1993: 188), l'esquema confraternal típic, reproduït fins i tot per les aljames menors, s'estructura al voltant de quatre eixos: caritat amb els pobres, cura dels malalts, instrucció religiosa i tot allò referent a la mort i al soterrament dels difunts. La cura dels malalts incloïa, entre altres, l'hospital per a desvalguts i el soterrament dels difunts s'efectuava mitjançant diverses confraries, probablement la més coneguda la confraria cabarim —dels enterraments— present a diverses aljames.²

Al document que presentem, aquests dues confraries (heqdeix i cabarim) apareixen relacionades. Cal pensar que tant l'hospital com l'enterrament de difunts eren dues tasques caritatives estretament vinculades. La confraria cabarim de Saragossa, integrada per les famílies més distingides de l'aljama, competia amb la de la Mercè o Rotfecédech, que també gestionava un hospital per a mendicants, per a l'enterrament dels pobres de solemnitat, especialment forasters. En aquesta ciutat també existia la confraria de Nozé amítá o portadors del taüt, encarregada de rentar i traslladar el difunt fins al cementiri, on passava la batuta la confraria cabarim (BLASCO 1990: 21, 30-32). Però no eren les úniques que s'encarregaven d'ajudar els forasters, la confraria de l'almoïna de Saragossa, organisme oficial de beneficència de l'aljama, també apareix mencionada com la «confraria de los yentes et venientes» i es dedicava a assistir els estrangers (BLASCO 1990: 13). A Barcelona, l'almoïna jueva també administrava un hospital, juntament amb altres funcions com cobrir els morts i educar nois pobres (JÀUREGUI 2017: 143-144). De fet, com apunta Hinojosa (1984: 156), les accions d'acollida podien realitzar-se a la mateixa sinagoga que servia com a temple, escola, hospital i hospici.

També tenim constància d'hospitals utilitzats per l'altra minoria religiosa, els musulmans. El 1379 Alfonso de Valladolid fou pujat al Palau de Cervera, la presó

---

2. De la confraria cabarim en tenim diverses referències a: Morvedre, València, Gandia (CASTILLO 1993: 189 n. 14), Jaca (MOTIS, GUTWIRTH 1996: 260), Balaguer (CASAS 1991: 325; ALÒS 2020: 17), Saragossa, Osca, Santa Coloma de Queralt (BLASCO 1990: 31, nota 233) i Lleida (AYALA 2005: 149).

de Lleida, quan se l'acusà de robar una manta a un sarraí de Fraga i fer-se passar per musulmà o cristià segons li convenia. Un testimoni explicà que havia passat uns dies a Fraga allotjat a l'hospital dels musulmans de la vila, visitant la mesquita i fent els dejunis preceptius de l'Islam, però poc després Alfonso desaparegué. Uns dies més tard arribà a Lleida on es feu passar per cristià i s'allotjà a l'hospital del Sant Esperit (ROCA 2017: 319-321). Aquests hospitals, tant jueus com musulmans, estaven pensats per atendre únicament gent de la seva religió, de la mateixa manera que els hospitals cristians no acostumaven a acollir malalts d'altres religions. Consten algunes excepcions esporàdiques d'acollida híbrida, com, en un altre context, l'antic *xenodochium* del bisbe Masona a Mèrida —fundat l'any 580— que acollia persones sense cap mena de discriminació, o una dona de Barcelona que el 1304 tenia a casa seva jueus pobres, encara que desconeixem sota quines condicions (CONEJO 2002: I, 72; JÀUREGUI 2017: 146).

El document que presentem en transcripció és un trasllat efectuat el 2 d'agost de 1356. L'original, que estava escrit en hebreu, se signà el 12 de maig de 1319 «a conte dels cristians» o, segons el calendari jueu, a l'inici del mes de Sivan de l'any 5079. El notari que en donà fe fou Arnau de Torres i realitzà la còpia amb l'ajuda del jueu Isaac Saltell, escrivà de l'aljama de Lleida, qui arromançà el text. La traducció dificulta la comprensió del document que en alguns punts utilitza frases o expressions poc clares, fruit, probablement, de la traducció literal del text. Cal contextualitzar aquest document en un moment de frontissa entre dos períodes de la juderia lleidatana, el segle d'or (1213-1284) i l'època de transició (1284-1391), caracteritzada per les persecucions violentes que castigaren de manera desigual les juderies peninsulars (ROMANO 1991: 109-110).

En un primer moment el text presenta els sis dirigents de la comunitat, denominats adenantats, i el patronímic d'algun d'ells, eren: Abraham (fill de Çadia Abnaçaya), Salamó Avinsessat Lacemi, Jucef Avinceyt, Jafudà Avimfamit, Jafudà Levi (fill de Cahim Levi) i Abraham (fill de Cahim Abrahona). Aquest grup rector de l'aljama —amb funcions executives, fiscals i judicials— s'escollia anualment i, en un primer moment, estava compost únicament per dos prohoms, com especifica un privilegi de Jaume II en què confirma un document anterior de Pere el Gran. Com veurem més endavant, l'organització de l'aljama tenia paral·lelismes clars amb el món cristià, fins al punt que alguns documents cristians de Lleida es refereixen als càrrecs electes jueus com a “paers” (FELIU 1998-1999: 112). L'elecció d'aquest grup la regulà el mateix Jaume II en un document de 1315 en què el nombre de representants s'amplià a sis i s'hi afegiren dotze secretaris o consellers. Els adenantats provenien, en parts iguals, de les mans major, mitjana i menor. Per diversos problemes derivats de la incompatibilitat de càrrecs, el nombre de secretaris es reduí a tres el 1318. El document que presentem s'escriuí després d'aquesta nova reforma i, per tant, haurien d'aparèixer-hi tres secretaris, però únicament n'hi consten dos: Cahim Alcaravull i Mossé Vincanes. El procés d'elecció d'aquest consell rector anà variant

al llarg dels anys (BERTRAN 1991: 313-315, 316-319; BUSQUETA 2004: 77-78; AYALA 2005: 152-153; FELIU 1998-1999: 110-114).³

Els càrrecs rectors de les confraries assistencial solien estar ocupats per tres persones, per això, seguidament, apareixen tres responsables de la confraria del heqdeix, aquest sense cap patronímic: Mordafay Avingabay, Jucef Dido i Samuel Avimbaruch (MOTIS, GUTWIRTH 1996: 260).

Diversos d'aquests personatges són mencionats en un document de 1315 que narra la controvèrsia que es generà aquell any per l'elecció del cantor de la sinagoga (RIERA 2001). Entre altres tasques el cantor s'encarregava de comunicar a la comunitat, reunida a la sinagoga, qui havia sortit elegit adenantat de l'aljama (AYALA 2005: 152). Çadia Abnaçaya —pare d'un dels adenantats de l'aljama en el document que presentem— aconseguí el càrrec a través del nomenament directe de Jaume II i qui l'ocupava, Mossé Juniç, fou destituït. Aquesta intromissió reial —d'altra banda força comuna, el rei interferia per recomanar i, fins i tot, imposar, els candidats de la seva elecció (FELIU 1998-1999: 114)— generà recels perquè Juniç era considerat més experimentat i realitzava millor la feina. Davant les protestes i com que els jueus de Lleida estaven sotmesos a l'autoritat del batlle reial, aquest es presentà a la sinagoga un dissabte, quan hi eren reunits la majoria dels jueus. El batlle els demanà a tots, exclosos ambdós interessats, que votessin quin dels dos cantors era més hàbil i recollí en un document el nom, cognom i preferència de cadascun dels assistents. Per tant, es tracta de la descripció d'un moment puntual que exclou aquells qui, pel motiu que fos, no eren en aquella sinagoga. Salamó Avincessat Lacemi, Jucef Avinceit, Cahim Alcaravull, Mordafay Avingabay i Samuel Avimbaruch no hi apareixen. La resta consten en ambdós documents amb algunes variacions lògiques en l'escriptura dels cognoms, com per exemple: Vincanes per Avincanes, Alcaravull per Alcarahuy o Abimbaruch per Avibaruch, entre altres. Els cognoms Avincessat i Avingabay no són presents al llistat de Riera.

Es desconeix amb exactitud on estava situada la sinagoga més gran i principal de la ciutat anterior al 1391; Lampurlanés (2019: 28) l'ubica al nord de la jueria, davant la Cuirassa —antiga fortificació d'època andalusí que acabà donant nom al call— i de l'església i rectoria de Sant Andreu. Després del pogrom de 1391 es convertí en una església dedicada a Santa Maria del Miracle, com també passà a Balaguer (ALÒS 2020: 24-27), i se n'obrí una altra arrançant la casa d'un particular a la plaça de la Cuirassola (LAMPURLANÉS 2019: 26, 28-29).

La confraria del heqdeix explotava unes cases per les quals pagava un cens anual de dotze sous jaquesos per Pasqua a l'església de Gardeny. Aquest cens mantenia una capellania instituïda pel difunt Guillem Berenguer a la capella de Sant Salvador

---

3. Les institucions que formaven part de l'organització general de l'aljama, consell de l'aljama, consellers i adenantats, era similar, si bé a escala reduïda, al règim de govern municipal cristià (BAER 1981: 176; HINOJOSA 1981: 57; BUSQUETA 2004: 97).

de Gardeny. El cobrament d'aquest pagament comportava diversos problemes —en aquell moment en gaudia el capellà Guillem Berenguer, possiblement descendent del fundador— davant l'impagament, el propietari del cens prenia una decisió dràstica, arrencava les portes del centre per impedir-ne el correcte funcionament. Per aquest motiu la confraria es veia obligada a «retenir oració en la sinagoga». La confraria de l'hospital estava vinculada a la sinagoga major i «retenir oració» era una manera d'interpel·lar a la resta de la comunitat per solucionar el que es considerava una injustícia. És el mateix procediment que seguí la vídua Cruixia de Barcelona, el 1262, quan va «interrompre la pregària a la sinagoga» (KLEIN 2004: 149-150) per pressionar el tribunal i resoldre el seu cas; volia recuperar el dot (quetubà) per tornar a casar-se (KLEIN 1993: 76). Amb la solució plantejada pels adenantats de l'aljama es buscava evitar, justament, que els majorals de la confraria «no aien de retenir oració en la sinagoga per la dita rahó».

Temps enrere el consell de l'aljama, per una permuta d'aquestes cases amb la confraria cabarim, acabà agafant sota la seva tutela l'hospital, «per açò és apellat spital de la aljama e d'aquell temps entrò huy». Arran d'aquest vincle l'aljama s'oferí a pagar el cens amb els seus béns, «pus que la obligació de la pagua del sens damont dit jau sobre l'aljama».⁴ El consell era l'assemblea on s'expressaven els membres de l'aljama amb plenitud jurídica, abans de 1348 estava compost per 30 consellers i requeria sobre ells la tasca legislativa (ROMANO 1991: 115). El pagament del cens s'havia de treure d'un ingrés regular que permetés cobrir la despesa durant un període llarg. De fet, les comunitats jueves peninsulars suportaven les despeses derivades de l'ensenyament i les institucions socials i religioses gràcies a la recaptació d'un conjunt d'impostos sobre el vi, la carn, la farina... que eren indispensables per a la subsistència de les aljames (LACAVE 1975: 4). En aquest cas es decidí extreure els dotze sous necessaris del que es cobrava anualment per sacrificar animals a les carnisseries jueves. Aquesta donació regular anà acompanyada d'una donació extraordinària de roba.⁵ El text salvaguardava els drets de l'hospital amb diferents clàusules estipulant que encara que s'arrendés l'impost sobre les carnisseries i no fos l'aljama sinó altri qui el cobrés, l'hospital havia de continuar percebent la quantitat establerta, «sobre aquesta donació ni aquesta assignació neguna raó del món, ni negun contrast, ni ha rahonar ni a dir». La presència de consellers de despeses, clavaris i taxadors dins l'organització de l'aljama implica l'existència d'una estructura dedicada al cobrament d'impostos encapçalada pels mateixos adenantats (ROMANO 1991: 119-120; BAER 1981: I, 166-168; AYALA 2005: 150-152; FELIU 1989-1999: 114). No obstant això, aquest tipus de tributs també s'arrendaven en subhasta pública a una persona

4. El tipus de permuta o compra que s'efectuà entre el consell de l'aljama i la confraria cabarim és força confús al text.

5. El text parla de quatre alnes de sici. L'alna és, clarament, una mesura de roba mentre que el tipus de tela és desconegut.

o a un grup per una quantitat fixa, així el consell no s'havia de preocupar per, en aquest cas, si s'escorxaven més o menys animals. L'existència de jueus acabalats, alguns amb un gran patrimoni numerari, permet pensar en l'arrendament d'aquest tipus d'impostos a comerciants jueus, encara que també era permès adquirir-lo a cristians (LACAVE 1975: 59; ROMANO 1991: 127). La carnisseria jueva actuava abans de l'arribada dels cristians i al segle XIV la tenim ben documentada dins la pròpia Cuirassa, a prop del carrer del Romeu (ROCA 2017: 93-94, 108-109).

El text especifica que la donació era pública i notòria a tothom, feta a perpetuïtat, seguint la Llei jueva i, com resava el document, no era un «donatiu amagat, ni com donatiu d'hom malaut, que no se puja penedir salvant donació pública». Els majorals de la confraria podien gaudir-ne a perpetuïtat sense haver de demanar els diners a l'aljama i disposant-ne el dia requerit, lògicament la Pasqua variava cada any. L'única condició que implicaria un canvi en les condicions de la cessió seria que els adenantats de la confraria fossin «lerius»; desconeixem el significat del terme, però intuïm que es refereix a fer un mal ús de les rendes de la confraria.

Al final del document apareixen un seguit de noms amb el seu patronímic, alguns d'ells testimonis que donen fe de la donació. En total hi consten 6 noms amb una relació jeràrquica diferent. El primer era l'escrivà de l'aljama, Mossé, fill de Joana i d'Aaron, qui degué escriure el document original amb Mossé, fill d'en Jento. El darrer també feu de testimoni juntament amb Mossé, fill de Iona; Jafudà, fill de Jusef Abnaçaya; Salamó, fill de Jafudà i Issay, fill d'Abraham. Riera (2001: 5) menciona que els jueus lleidatans de 1315 utilitzaven preferentment el cognom o apel·latiu familiar en comptes del patronímic, més utilitzat a la Catalunya Vella. No obstant això, sembla que aquesta tendència s'invertí poc després o, en tot cas, convisqué visible de manera desigual als documents. En canvi, es mantenia l'arabització dels cognoms.

Finalment, apareixen dos notaris amb autoritat reial que donen fe de la traducció del document, Arnau Ros i Francesc Durand, i una fe d'errades encapçalada pel signe d'Arnau de Torres.

Transcripció documental

12 de maig de 1319

Trasllat efectuat el 2 d'agost de 1356 d'un document, originàriament en hebreu, en què els consellers de l'aljama de Lleida donaven dels beneficis de les carnisseries jueves, 12 sous anuals, a la confraria de l'hospital de l'aljama per pagar un cens a Guillem Berenguer.

Arxiu Capitular de Lleida, Pergamins, LP-06896

*Hoc est translatum bene et fideliter factum secunda die mensis augusti anno a nativitate domini millesimo trecentesimo quinquagesimo sexto scriptum a quoddam publico instrumento in ebrahico scripto splanato seu romanciato per Salteli Içach, iudeum scriptorem aliame iudeorum Ilerde, tenor cuius instrumenti predicti talis est: Sabem nos, testimonis que som assignats a avall, testimoni clar, que dixeren a nos adenantats de la aljama d'aquesta ciutat, que són n'Abraham fyll d'en Çadia Abnaçaya, en Salamó Avinsessat Lacemi, en Juceff Avinceyt, en Jaffudà Avimfamt, en Jaffudà Levi fill d'en Cahim Levi, n'Abraham fill d'en Cahim Abrahona,⁶ e d'els conseyllés en Cahim Alcaravull e-n Mossé Vincanes. Siats sobre nos, testimonis, e prenet ferma de tots nosaltres e scrivit e signat sobre nosaltres e donat an Mordaffay Avingabay, e an Juceff Dido, e an Samuell Avimbaruch, adenantats de la confraria de l'Hedes, que és dit en cristi-anenc spital d'aquesta ciutat, per ésser a ells e tota la conffraria damont dita el sens a prova per ço que les casses de la conffraria fan dotze *solidos* sensals jaqueses en temps de Pascua per quadran⁷ an Guiem Berenguer, capellà de les cappellanies que stablí en Guillem Berenguer, defunt, a la capellania de Sant Salvador de Gardeny. E és clar a nos, adenantats e conseyllés damont dits, que·ls diners del sens damont dit paguen los adenantats de la aljama dels béns de la aljama per cadan⁸ entrò huy, per ço que aquelles cases damont dites foren ffeytes cambis de casa del conseyll de la aljama ab altra cambra que és de la confraria dels fossés, la qual és apellada en*

6. Apareix aquí, encerclada amb punts, la frase: «e dels conseyllés en Cahim Abrahona». S'ha optat per eliminar aquest error de repetició per facilitar la lectura.

7. Llegiu «cada any».

8. Llegiu «cada any».

abrahic *capbarim*, que ere abans de la casa de la confraria del spital, e per açò és apellat spital de la aljama e d'aquell temps entrò huy. E per quan moltes vegades los adenantats de la confraria del spital retenien oració en la sinogua⁹ per aquesta pagua del sens damont dit, encara que altres vegades lo senyor del sens damont dit levave les portes del dit spital per avé la pagua del sens damont dit. Per ço, pus que la obligació de la pagua del sens damont dit jau sobre l'aljama e per relevar tots aquests contracts¹⁰ damont dits, avem hordenat e assignat pagua del sens damont dit en cosa que's puxa trobar, que sia assignat e obligat a el e ara, ab bona voluntat, sens neguna força. Salvant ab bon cor e ab bona voluntat e de grat donam als adenantats de la confraria del spital damont dits e a tota la confraria damont dita quatre alnes de sici¹¹ ab bona ferma. E après de açò donam e assignam a els tots los dotze *solidos* censals damont dits sobre ço que exirà del degolar de la aljama de la ciutat de Leyda. E aferman a els ço que exirà del degolar, evicció plana e conplida, en manera de penyora e en manera que·ls dotze *solidos* censals damont dits no·s calenguen¹² demanar tots ni en partida a l'aljama ni als adenantats, per ço que no agen obs més avant a demanar aquells dotze *solidos* damont dits, ni tots ni en partida, a la aljama ni a los adenantats. E encara que no aien a retenir oració en la sinoga per la dita rahó. E encara que·l senyor del sens no li quallya¹³ levar les portas del spital per la pagua del cens damont dit segons que el costupnave de fer entró al dia d'uy. E ara vagen los adenantats de la confraria damont dita <e damont nomenats e posseisquen, e la confraria damont dita,> en aquesta assignació e en aquesta donació e possessió conplidament per la confraria damont dita, e puxen traure e collir els, e aquells que seran après d'els, per la confraria dels diners que exiran del degolar damont dit de huy en tró a tots temps tots aquells dotze *solidos* censals damont dits en lo temps damont dits per cadan, axí com hom, que té e posseix que ço del seu, vuylls que rebren allò, que allò que exiran de la degollar los adenantats de la aljama o altri per els vuylls, que la venen altri e reeben els los diners de la dita venda. Sobre tot assignam a la confraria damont dita tot ço que eixirà del degollament damont dit entrò a dotze *solidos* censals damont dits. E no aie força ni poder en mans de la aljama d'aquesta ciutat, ni en mans dels adenantats ni dels conseylls que exiran d'ací avant, ni en mans de nuyll hom que comprarà lo degollar d'ací avant, vulliatshu o molts a rahonar ni a contrastar. Sobre aquesta donació ni aquesta assignació neguna raó del món, ni negun contrast, ni ha rahonar, ni a dir a la confraria damont dita ni ha lurs adenantats, ni aquells que seran après per els d'ací avant per raó de la cuyta dels dotze *solidos* censals damont dits, nos conoxem en re

---

9. Llegiu «sinagoga».

10. DCVB s. v. contractes.

11. Desconegut.

12. Llegiu «no calgui».

13. Llegiu «calgui».

a vosaltres de la dita cuyta salvant que sien leriús¹⁴ los adenantats de la confraria damont dita que seran d'ací avant e aquels que seran après d'els ha traure tots los dotze *solidos* censals damont dits de tothom o molts que possehirà la decollació damont dita. Vuylles que aie per compra, vuylle que aie en manera de procuració o de cessió o per qual se vuylle dret, títol o rahó per ço que d'ara bona ferma, per poder de nostre adenament, aven feyt poder d'omens de la confraria damont dita com nostre poder e lur poder, com nostre poder e lur dret, com nostre dret e lur poder, com nostre poder e lur demanda, com nostres demandes e lurs rahons, com nostres rahons e lur dret, com nostre dret e lur reebuda, com nostra reebuda e lur atorgament, com nostre atorgament. E tot ço que faran axí com si nosaltres pròpiament ho fahiém en tots los drets de los dotze *solidos* damont dits censals que ls puguen rebre de ço que exirà de la degollació damont dita en lo termini damont dit per cadan de huy entró ha tots temps sens de nostra voluntat e sens voluntat de la aljama de dita ciutat de Leyda ni dels seus e aquels seran per els e sens voluntat, autoritat e licència de negun jutge. E ara relevan nostre poder e nostre dret e força de tota l'aljama e aquels que seran per els de tot aquest donatiu e la assignació aquesta relevanment complir, dar e no romanga en vos, nos, ni a l'aljama en lo donatiu aquest ni en aquesta assignació neguna condició ni altra cosa, ni aquest donatiu ni aquesta donació. E açò podés scriure <públicament> e assignar-lo en públich, que no és com donatiu amagat, ni com donatiu d'hom malaut, que no se puxa penedir salvant donació pública, e sens frau degú de persona sana, e donació pública e donació e assignament descubert e públich a tot lo món fermes com dret e com lig nos puxa mudar, ni tornar, ni penedir d'aquels nuyll. E en açò nuyll hom no ls puxen vedar, ni contrastar, ni a els, ni a la confraria damont dit ni als successors d'aquella de aquesta donació e de aquesta assignació neguna coha¹⁵ per nuyll temps. Per ço quan ab bon cor e bona voluntat aven feyta a els aquesta donació e aquesta assignació, fermament e sens tot frau, per vigor del nostre adelantament en totes maneres de lur dret <e tota lur> mellyora, sens neguna condició ni retenció del món e sobre nos per l'aljama e sobre l'aljama de la dita ciutat a relevar tots contrastats e totes bregues dels adenantats de la confraria del spital damont dits e de tota la confraria damont dita. E que tot contrastador e [ra]honador de qualque condició, stament o lig sie, que rahanàs ni contrastats sobre els ni sobre la confraria damont dita en aquesta donació ni en aquesta assignació, neguna raó ni negun contrast¹⁶ del món o que vengués a relevar neguna cosa. De totes les coses damont dites vuylyes que sie a dret de jueus, miylls¹⁷ a qualsevuyll altre dret que sie entre qualsevuyll gens. E sobre l'aljama de la dita ciutat e sobre los adenantats fer

---

14. Desconegut.

15. Llegiu «cosa».

16. Llegiu «contrast».

17. Llegiu «millor».

tenir e aver e a posseir pacíficament e en pau e sens contrast aquesta assignació en poder de la confraria damont dita, dels successors d'els, que per temps seran de la dita confraria, e sens negun frau e enguan¹⁸, e sens negun d'els ni dels lurs. E per evicció e quarència de la carta de la assignació present e donació aquesta reebem per vigor de nostre adenantament sobre la dita aljama e sobre tots los béns, aguts e avedors, setis e mobles, e tots altres béns segons evicció e quarencia de totes altres cartes de donació e assignació. Les quals són feytes segons aquestes fermes, les quals se acostupmen entre jueus, que les hordenaren los nostres savis huy entró a tots <temps>, no axí com scriptura privada, ni com treslat de cartes, relevament de totes crides que avem liurat ni liurarem d'aquí avant. E aver pres ferma nosaltres testimonis de tots los adenantats, los conseyllés damont dits, e ab Mordofay Avingabay, e en Juceff Dido e Samuel Avinbaruch, adenantats de la confraria del spital demont dits, e de tota la conffraria damont dita, sobre tot ço que és scrit demunt, en ço que·s deu pendre ferma. Ffo feyta el cap del mes de Civam en l'an de V M LXX IX acriament¹⁹ del segle segons que contam ací en Leyda, que és XII dies en la exida del mes de mayg en l'an de mill CCC XIX a conte dels cristians que conten en esta villa. E avem scrit e assignat e donat en poder de Mordofay, e Juceff e Samuel, adenantats de la dita conffraria del spital, demont dits, a ésser a els e a la confraria damont dita e aquells que seran après d'els a prova e a dret. E tot ço és ferm Mossé, fill de Johana, fill d'en Aron çab anrere, scrivà de la aljama; Mossé, fill de Jento çab anrere. En setí tres personas ensembs fom nosaltres jutges, que som assignats aval, com és que aquesta carta en presència nostra que·y som assignats dos testimonis que són: Mossé, fill d'en Iona; Mossé, fill d'en Jento, per ço que és clar a nos que aquestos són los testimonis, signació de lur mans que axí les²⁰ lo han e atorgam e fermam segons dret pertany e afermar. E açò és lohat e afermat Jaffudà, fill d'en Juceff Abnaçaya; Salamó, fill d'en Jeffuda; Issay, fill d'en Abraham.

Ego, Arnaldus Ros, notarius publicus Ilerde et etiam auctoritate regia, huic transumpto cum suo originali fideliter comprobato pro teste subscribo.

Ego, Franciscus Durandi, notarius publicus auctoritate regia, huic transumpto cum suo originali veraciter comprobato me pro teste subscribo.

Sig+num mei, Arnaldi de Turii, notario Ilerdense et etiam auctoritate regia publici, qui hoc translatum a suo originali pro ut fuit splanatum seu aromanciatum per dictum Saltell Içach bene et fideliter comprobatum cum literis et verbis suprafoliis et punctuans in III linea ubi dicitur e dels conseyllés en Cahim Abrahamona, et in VII linea ubi legitur que ere, et cum supraposito in XV linea ex manu mea propria damont nomenats e posseisquen e la confraria damont dita, in XXVI linea ubi notatur públicament, in XXIX linea ubi est scriptum e tota lur et in XXXV linea ubi especificatur temps, necnon cum rasso et rescripto

18. Llegiu «engany».

19. Desconegut.

20. Llegiu «lest», és a dir, que ho han llegit.

in IX linea ubi narratur per ço pus que la obligació, et in XVIII linea ubi continetur d'aci avant, in XXVIII linea ubi rescribitur no·ls puxen vedar ni contrastar, et in XXXIII linea ubi declaratur vecció. Scribi, feci et clausi.

Bibliografia

ALÒS TREPAT, Carme (2020), «Conversos i cripto jueus a la Balaguer del segle XV», *Urtx*, 34, p. 12-27.

AYALA COTS, Amor (2005), «L'aljama dels jueus de Lleida a la Baixa Edat Mitjana (s. XIII-XIV): algunes consideracions a l'entorn de les fonts hebrees», *Actes del II Congrés per a l'Estudi dels jueus en territoris de Llengua Catalana*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, p. 193-157.

BAER, Yitzhak (1981), *Historia de los judios en la España cristiana*, 2 vols, Madrid, Al-talena.

BERTRAN I ROIGÉ, Prim (1991), «Adenantats i secretaris de l'aljama jueva de Lleida (segles XIV i XV)», *Ir. Colloqui d'Història dels jueus a la Corona l'Aragó*, Lleida, IEI, p. 313-320.

BLASCO MARTÍNEZ, Asunción (1990), «Instituciones socioreligiosas judías de Zaragoza (siglos XIV-XV), sinagogas, cofradías, hospitales», *Sefarad*, 50/1, p. 3-46

BLASCO MARTÍNEZ, Asunción (1990), «Instituciones socioreligiosas judías de Zaragoza (siglos XIV-XV), sinagogas, cofradías, hospitales», *Sefarad*, 50/2, p. 205-288.

BUSQUETA RIU, Joan J. (2004), *Història de Lleida*, vol. 3, *Baixa edat mitjana*, Lleida, Pagès editors.

CASAS NADAL, MONTSERRAT (1991) «Els jueus de Balaguer en el llibre d'estima de 1412», *Ir. Colloqui d'Història dels jueus a la Corona l'Aragó*, Lleida, IEI, p. 321-334

CASTILLO SAINZ, Jaime (1993), «De solidaritats jueves a confraries de conversos: entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa», *Revista d'Història Medieval*, 4 (1993), p. 183-206.

CONEJO DA PENA, Antoni (2002), *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

DCVB = Alcover, Antoni M. / Moll, Francesc de Borja (19782 [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma, Moll.

FELIU, Eduard (1998-1999, «Quatre notes esparses sobre el judaisme medieval», *Tamid*, 2, p. 81-122.

JÀUREGUI, Clara (2017), *Físic e cirurgià juheu: La medicina hebrea a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

LACAVE RIAÑO, José Luis (1975), «La carnicería de la aljama zaragozana a fines del siglo XV», *Sefarad*, 1-2, p. 3-35.

LAMPURLANÉS, Isaac (2019) «Noves aportacions documentals per a l'estudi de la jueria de Lleida», *Tamid*, 14, p. 15-64.

LLADONOSA PUJOL, Josep (1974), *Noticia històrica sobre el desarrollo de la medicina en Lérida*, Lleida, Colegio oficial de médicos de Lleida.

HINOJOSA MONTALVO, José (1981), «La comunidad hebrea en Valencia: del esplendor a la nada (1377-1391)», *Saitabi*, 31, p. 47-72.

HINOJOSA MONTALVO, José (1984), «Los judíos del reino de Valencia durante el siglo XV», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3, p. 143-181.

KLEIN, Elka (1993), «Protecting the Widow and the orphan». *Mosaic. A Review Of Jewish Thought & Culture*, 14, p. 65-81.

KLEIN, Elka (2004), *Hebrew Deeds of Catalan Jews. Documents hebraics de la Catalunya medieval*, 117-1316, trad. Eduard Feliu, Barcelona-Girona, Societat Catalana d'Estudis Hebraics-Patronat Municipal del Call de Girona.

MOTIS DOLADER, Miguel Ángel; GUTWIRTH, Eliezer (1996), «La aljama judía de Jaca en la época de la disputa de Tortosa (1410-1420)», *Anuario de Estudios Medievales*, 26 (1996), p. 221-327.

MUNTANÉ SANTIVERI, Josep Xavier (2006), «Los cases que solien ésser dels jueus. Una aproximació al call de Tàrraga a través dels llibres d'estimes», *Urtx*, 19, p. 105-123.

RIERA SANS, Jaume (1980), «La Catalunya jueva del segle XIV», *L'avenç. Història dels Països Catalans*, 25, p. 52-55.

RIERA SANS, Jaume (2001), «Antroponímia masculina dels jueus de Lleida de Lleida, l'any 1315», *Bulletí interior. Societat d'onomàstica*, 85 (2001), p. 3-9.

ROCA CABAU, Guillem (2017), *Salubritat i salut pública a la Lleida baix medieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals*, Lleida, Universitat de Lleida, tesi doctoral.

ROMANO, David (1991), «Els jueus de Lleida», *Ir. Colloqui d'Història dels jueus a la Corona l'Aragó*, Lleida, IEI, p. 99-138.

SANAHUJA, Pere (2002), *Història de la ciutat de Balaguer*, Lleida, Pagès editors-Paeria de Balaguer.

SECALL, Gabriel (1983), “La comunitat hebrea de Santa Coloma de Queralt (1347-1350). Aportació històrica”, *Aplec de treballs*, 5 (1983), pp. 191-221.

TARRAGÓ VALENTINES, José F. (1975), «Hospitales en Lérida durante los siglos XII al XVI», *Anales del Colegio de Médicos de Lérida*, Lleida, p. 159-259.

TARRAGÓ VALENTINES, José F. (1976), «Un estudio inédito sobre hospitales antiguas de Lérida original del historiador Mariano Olives», *Ilerda*, 37, p. 9-58.

TARRAGÓ VALENTINES, José F. (1977), «Noves aportacions a l'història dels antics hospitals de Lleida», *Anales del Colegio Oficial de Médicos de Lérida*, Lleida, Colegio Oficial de Médicos de Lérida, 1977, p. 179-211.

VIDAL, Pere (1987), «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya», *Calls*, 2, p. 27-112.

Núm. 18 (Tardor 2021), 76-86 | ISSN 2014-7023

Ressenyes

doi: 10.1344/Svmma2021.18.7

BAIGES I JARDÍ, Ignasi Joaquim, 2021

Manual de Siurana (1229-1239)

Barcelona: Fundació Noguera.

Ressenya de JORDI SAURA NADAL. IRCVM-Universitat de Barcelona

Dins de la important tradició dels estudis del notariat públic a Catalunya, l'edició de fonts notarials compta amb un llarg recorregut, que tradicionalment s'ha vist emmirallat amb les destacades publicacions d'aquests volums fetes a Itàlia fins a dia d'avui (MANGINI, Marta Luigina, 2021. *Mafeo de Mercato di Meda (Milano-Meda, 1290-1294)*, Genova: Società Ligure di Storia Patria). A casa nostra, una de les col·leccions específiques i més transcendents de la coneguda Fundació Noguera - institució cabdal per a la promoció d'aquest tipus d'estudis al país - és l'anomenada *Acta Notariorum Cataloniae*, que, precisament, persegueix posar a l'abast dels investigadors aquestes fonts imprescindibles per al coneixement històric.

Justament amb el volum que avui ressenyem, l'*Acta* arriba a la publicació nombre 29. Una llarga trajectòria, iniciada l'any 1991, amb l'edició d'un protocol (1351) del notari barceloní Bonanat Rimentol, a cura de l'imprescindible Laureà Pagarolas, i que no ha deixat d'aportar novetats, publicant manuals i llibres notarials medievals, moderns i contemporanis.

Una menció especial, sens dubte, mereix la voluntat posada en pràctica de la Fundació per a estudiar i editar els volums notarials més antics del nostre país; unes fonts excepcionals, no sols per la seva antiguitat única a la Península Ibèrica, sinó per l'interès que desperten els seus continguts per a diferents camps de la recerca històrica.

En efecte, amb l'edició del present *Manual de Siurana*, a càrrec d'Ignasi Baiges (amb la participació de Jaume Marcé i Elena Cantarell), es continua amb la publicació - per part de la Fundació, però no sempre - de la "nissaga" dels més vells manuals conservats a Catalunya, encapçalats - de moment! - pel fragment trobat a Vic, datat

el 1221, i del qual el de Siurana n'ocupa el cinquè lloc. Un "pòdium" català conformat també pels manuals de Manresa (1222-1223; 1224-1225), Alcover (1228-1229), **Siurana (1229-1239)**, Vic (1230-1233), Terrassa (1237-1242) i Santa Coloma de Queralt (1240-1262), i dels quals Rafael Ginebra en va fer una bona anàlisi comparativa (GINEBRA I MOLINS, Rafel, 1998. *Llibres notariais del segle XIII a Catalunya. Un estudi comparatiu*, Treball del Màster d'Arxivística (UAB-AAC). Barcelona: inèdit).

Aquests manuals, com bé destaca Baiges en el present estudi, són fruit d'una nova era, d'una nova pràctica que comença a instaurar-se a Catalunya entre finals de segle XII i principis del XIII. Parlem de la recepció de les noves idees, del renovat Dret Comú, que provenen de la zona septentrional de l'actual Itàlia i que, arribades a terres catalanes, tindran un paper fonamental per al desenvolupament del país. Precisament un dels canvis més significatius de l'aplicació d'aquestes nous conceptes és l'aparició - sembla, pels volums conservats, que molt primerenca - dels primers manuals notariais, dels quals el de Siurana n'és un testimoni excepcional.

Amb tot, Ignasi Baiges no es limita a una edició d'una font molt complexa i també complicada (entre d'altres, per l'estat de conservació d'algunes parts), sinó que ofereix un magnífic estudi introductor i que haurà de tenir-se en compte per a futures publicacions de llibres de notaris. Així, Baiges analitza tant les característiques externes del manual (estat, manufactura i estructura dels quaderns, materials utilitzats) com les internes (tipus d'escriptura, cronologia, signes i anotacions de diplomàtica notarial, etc.). En aquest sentit, un dels apartats més interessants per als paleògrafs, sens dubte, són les línies dedicades a l'anàlisi de l'escriptura - pregòtica catalana de tipus notular, molt similar a la d'altres manuals contemporanis -, que permet a Baiges fins i tot identificar les diferents mans particulars que participaren en la redacció del manual, tot i no poder posar-los nom.

Finalment, l'aspecte potser més troncal de l'estudi és el de l'anàlisi de les diferents tipologies documentals contingudes en el volum, cosa que li permet examinar diversos elements de l'activitat notarial, com la clientela. Com bé afirma l'autor, de fet, no seria estrany pensar que, per aquesta primerenca notaria, hi arribessin a passar la majoria dels veïns del lloc. Aquests clients acudeixen a casa del notari per a solucionar tota mena d'afers contractuals, la majoria d'ells derivats d'assumpes bàsics, però altament transcendents per a una societat rural: compravendes de terres, pactes matrimonials, testaments, deutoris i els seus pagaments, etc.

L'estudi, general o específic, de totes aquestes tipologies pot donar certament moltes dades per a treballs molt diversos. L'examen dels testaments, per exemple, aporta informació molt interessant no només per a aquells aspectes de l'estudi de les mentalitats, sinó també per al coneixement de la toponímia local i, fins i tot, de l'existència d'una xarxa d'hospitals aparentment prou consolidada. A nivell dels estudis de la institució notarial, potser, interessa més l'anàlisi dels 25 establiments identificats, i, en especial, de les seves clàusules. En efecte, la inexistència en aquests

documents del terme “emfiteusi” i la combinació de clàusules jurídiques antigues i d’altres de noves (com una renúncia de drets) permet suposar a Baiges que ens trobaríem encara en una fase primigènia de la recepció del Dret Comú en aquesta zona. Amb tot, un signe més de passat i de futur, d’una època de transició que estava en procés de rebre unes idees que serien cabdals per a la implantació i posterior desenvolupament de la institució notarial catalana.

CHALMETA, Pedro, 2021

Historia socioeconómica de Alandalús (desde la conquista hasta el final del califato) con la colaboración en el estudio numismático de Tawfiq IBRAHIM

Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes.

Ressenya de DOLORS BRAMON. IRCVM-UNIVERSITAT DE BARCELONA

Aquesta magna obra consta de tres llargs capítols, precedits per un Pròleg (pp. 9-10), i una Introducció (pp. 11-12), amb un Glossari (pp. 589-591), un Apèndix sobre les llegendes de les monedes i la seva evolució (pp. 523-624), una Bibliografia (pp. 625-681), un llistat de les Sigles utilitzades (pp. 779-781) i l'Índex de les il·lustracions (fotografies de monedes, gràfics i mapes) al final (pp. 782-783).

En el primer capítol (pp. 13-60), Chalmeta, excel·lent coneixedor de les fonts històriques, les descriu i analitza, tot subdividint-les en els següents apartats: I.1 Geògrafs, I.2 Cròniques, I.3, Arqueologia, I.4, Obres jurídiques, I.5, Diccionaris biogràfics i I.6, els manuals de *hisbat al-sūq* o de policia de mercat andalusins dels que disposem i que són els d'Ibn al-ʿAbd al-Raʿūf, d'Ibn ʿAbdūn i d'al-Saqatī, escrits els segles X, XII i XIII, respectivament. Tots tres han sigut ressenyats convenientment en aquesta mateixa publicació. Destaca l'exhaustivitat de les obres històriques estudiades, des de les cròniques àrabs més primitives fins a les tan tardanes, com les d'al-Maqqarī (m. 1631) o el relat que va fer de la seva visita a la Península (1691) al-Ġassānī, ambaixador del sobirà magrebí Muley Ismail, a Carles II. També inclou i basa la seva recerca en les fonts llatines, des de la *Crònica* del 741 i la del 754, l'*Albendense* i la d'*Alfonso III* (redactades entre principis i finals del segle IX) o el *De rebus Hispaniae* i la *Historia Arabum* de Rodrigo Ximénez de Rada (m. 1274), així com en el ventall de les castellanques, com és el cas de la *Crònica de San Juan de la Peña*, del segle XIV, però que recull valuosos annals anteriors; la titulada la *Guerra de Granada* de Diego Hurtado de Mendoza (m. 1575) o la *Historia de la rebelión y castigo de los moriscos del Reino de Granada* i *La descripción general de África, sus guerras y vicisitudes, desde la fundación del mahometismo hasta el año 1571*, de Luis Mármo Carvajal (m. c. 1600). De l'ús que fa Chalmeta del seu estudi se'n desprèn un excel·lent resultat.

El capítol II (pp. 61-236), que titula "Historia socioeconómica de Alandalús", s'inicia amb una explicació de la denominació amb la qual els autors àrabs designaren la totalitat de les zones que ocuparen, independentment que avui formin part d'Espanya, de Portugal o de França, i estableix de bon principi el terme que adopta al llarg de l'obra per referir-se al territori estudiat. En d'altres paraules, Chalmeta, com ja estan fent els experts moderns, escriu sempre Alandalús, és a dir, com a paraula aguda i sense guió que separi l'article, tot respectant la pronúncia pròpia del dialecte andalusí que li donaren els seus habitants, deformant la forma clàssica, utilitzada tradicionalment per la historiografia.

Analitza tot seguit els grups poblacionals que l'integraren, és a dir, àrabs, berbers i autòctons i destaca l'encert del profeta de l'islam en aconseguir ultrapassar els lligams tribals i clànics del món semític, tot creant l'*umma* o comunitat de creients, per tal d'incloure-hi tots els individus que volguessin formar part de la nova entitat política que, a Hispània, es va iniciar l'any 711.

Els diversos grups socials andalusins són estudiats i classificats segons siguin àrabs, el nombre dels quals en el segle VIIIe seria de poc més de 50.000; berbers, també nou vinguts i molt més difícils de comptabilitzar en el moment de la invasió, però que constituïrien un flux continu, donada la proximitat de les seves terres i el territori peninsular; i autòctons, estimats llavors en uns dos milions-dos milions i mig. Tots plegats, amb el pas del temps, arribaren a constituir la nova societat andalusina, que no mirava el passat tardorromà ni visigòtic de la Península, sinó el model polític àrab d'Orient i que es regia segons l'islam i el dret de l'escola malikí.

Pel que fa a la població autòctona, Chalmeta distingeix entre pagans, dits associacionistes i politeistes (*mušrik*), cristians (*naṣrānī* o *rūmī*) i jueus (*yahūdī*), també de molt difícil quantificació. Com és sabut, tots van poder decidir adaptar-se, o no, al credo del grup invasor amb la conversió a l'islam. Ells i els seus descendents, denominats muladís (*muwal-ladūn*), acabaren barrejant-se amb la població dominant mitjançant la seva paulatina integració i arabització. Els que decidiren mantenir-se fidels al seu credo original foren coneguts com a *muṣṭa'arab* o arabitzats, terme (utilitzat només a la Península Ibèrica) que va donar l'actual denominació de mossàrabs. Cal assenyalar en aquest punt la convenient desmitificació que fa l'autor de la pretesa i primerenca cristianització total d'Hispània, tot afegint que la figura de San Isidoro s'avé molt amb aquella dita de "una flor no fa estiu". Això a part, és molt difícil d'establir el nombre de cristians que hi havia, i, sobretot, cal no deixar-se enlluernar pel martirologi, especialment urbà i benestant i amb un moment àlgid entre els anys 850 i 860, que va ser exageradament exultat per alguns escriptors del nacional-catolicisme, com Simonet, i que cal confrontar amb la consideració que en tenien els dirigents andalusins, que els van veure, bàsicament, com a provocadors que subvertien l'orde social establert.

A més a més, també hi havia esclaus, tant a mans dels autòctons com dels nouvinguts, i rebien diversos noms, com *'abd*, *raqīq*, *mamlūk*, *fatā*, *ġulām*, *waṣīf*, *ṣiqḷabī* o *ḥaṣī*, si es tractava d'un eunuc; les dones eren denominades *ġāriya*, *ama* o *ḥādīm*. La seva emancipació (*'itq*, *'atq* o *'atāq*) constituïa un acte molt meritori a ulls de l'islam, tal com figura a l'Alcorà (2: 172 i 90: 13). Malgrat que els esclaus tenien escassos drets i moltes obligacions, eren considerats persones i la potestat del seu amo estava jurídicament limitada. En general, rebien millor tracte que els de la cristiandat i la seva procedència era molt variada ja des dels visigots, augmentant a l'època andalusina el seu nombre i llocs d'origen mitjançant algarades que propiciaven la captura d'enemics. Consta a les cròniques àrabs que la magnitud de les victòries no es mesurava amb dinars sinó en el nombre de captius, que eren destinats a les feines

agrícoles, a la milícia i a la guàrdia personal, mentre que les dones es dedicaven al servei de la cort o a feines domèstiques.

Tot seguit, Chalmeta clarifica les diferències existents entre els *mawlà/mawāli*, nom que expressa una relació de “clientela” contractual i que es donava tant al llibertador com al llibert; els *ṣanīʿa*, o ‘beneficiats’ sobre els quals el patró no tenia drets econòmics, però sí lleialtat militar i que, majoritàriament, eren berbers i gaudiu de retribució, i els *muwal-ladūn* o muladí, o conversos a l’islam. Rebat molt oportunament i documentada les males interpretacions que se n’han fet.

Un altre grup a assenyalar és el de les grans famílies (*ḥāṣṣa*) o aristocràcia que, a partir del segle IX adaptà els usos orientals (indumentària, gastronomia, música, urbanitat, etc.) introduïts a la capital cordovesa pel bagdadí Ziriyâb (789-857) i que es distingia de la plebs (*ʿamma*) constituïda per treballadors de tota mena, de baix nivell econòmic i que englobava també una categoria encara més baixa, com malfactors, prostitutes, ex penats, i un llarg etcètera. Bon coneixedor dels socs, Chalmeta analitza detalladament la dieta dels diversos grups de la societat andalusina, la seva vida privada i els diferents nivells culturals. Ja més pròpiament dins de l’economia, s’ocupa de la producció agrària, dels sistemes de regadiu, de la distribució dels productes obtinguts, de les monedes i dels preus i mesures, siguin de pes, de capacitat o de longitud, donant-ne les equivalències pertinents.

L’estudi del sistema impositiu, que va suposar una ruptura amb el visigot, i de la fiscalitat islàmica són especialment interessants: s’inicia amb la pràctica des del temps del Profeta, basada en el credo de cada contribuent, i contempla et fet que el territori hispànic hi fou incorporat després de la sistematització feta pel califa ʿUmar (636-637). El musulmà només hauria de pagar els impostos fixats per l’Alcorà (*ṣadaqat amwāli-him*) i el delme (*ʿuṣr*), mentre que els que no ho eren, tributaven per tal d’obtenir l’estatus de protegits (*ḍimma*) que els permetia conservar les seves creences monoteistes, juntament amb llengua, jurisprudència i culte propis, a canvi de satisfer un impost personal (*ḡizya*) i un de territorial o *ḥarāḡ*. Cal afegir, com conclou l’autor, que no sempre, llevat de l’època àrab primerenca, es varen seguir les normes alcoràniques.

El capítol III analitza cronològicament la història andalusina amb dedicació específica per a cadascun dels seus catorze governadors. Durant el govern d’al-Hurr (716-719), amb les terres avui catalanes ja ocupades, s’inicia la reorganització fiscal, prèvia elaboració d’un cadastre, i s’emeten dinars bilingües (en àrab i llatí) amb un valor auri superior al de les anteriors encunyacions. De fet, l’anàlisi de la producció monetària és fonamental al llarg de tota l’obra que aquí ressenyem. Cal notar que, encara que durant tota l’època dels governadors, el gruix dels recursos estatals anava a compte dels no musulmans, l’administració es va veure obligada a tractar de recuperar el que li corresponia per part de les terres conquerides, tot esbrinant si s’havien aconseguit per la força de les armes o mitjançant pactes. Assenyala, finalment, que gairebé totes les dades econòmiques analitzades en aquesta època

procedeixen de la inestimable *Crònica del 754* i que, en endavant, ja no es disposa de cap font cristiana de pes que pugui contrastar l'opinió dels sotmesos amb les informacions procedent de les autoritats dominants.

L'ús exhaustiu de les nombroses fonts àrabs il·lustren molt bé la situació econòmica de l'estat andalusí i informen de l'origen i quantia de les recaptacions, dels botins obtinguts (sovint exagerats pels cronistes), de la producció -sobretot agrària-, de les bones anyades i de les èpoques de carestia i de catàstrofes climatològiques.

Chalmeta conclou que l'any 721 s'inicià l'encuny de dirhem-s de plata, amb la conseqüent disminució de dinars d'or, de manera que Alandalús va passar a un monometal·lisme d'argent encara que va seguir comptabilitzant amb "or teòric". Amb l'encunyament de dirhems de plata, que va ser sincrònic amb la disminució de dinars d'or, Chalmeta escriu, amb encert, que, malgrat que no disposem de cap peça datada entre els anys 743/745 i 747/751, la singular qualitat de les monedes dels governadors omeies, especialment a partir de l'any 716, és excepcional i mai més no va ser superada. Això és així pel que fa a la seva estètica, puresa metàl·lica, pes exacte, clara epigrafia i el seu senzill missatge ideològic. Finalment, destaca que aquesta excel·lent qualitat va fer que molts d'aquests dirhems fossin fosos per tal de servir de base a les futures emissions emirals. Cal valorar en aquest punt l'excel·lent col·laboració de Tawfiq Ibrahim.

A la part tercera d'aquest capítol, que s'inicia amb arribada d'Abd al-Raḥmān al-Dāḥil (756-788), que esdevindrà el primer emir de Còrdova, es documenta l'entrada de berbers amb la finalitat d'obtenir un botí immediat bo i rapinyant béns hispans i sense que els semblés que podien esperar un assentament perdurable. Tractant-se com es tracta d'una història econòmica d'Alandalús, l'autor analitza les disposicions de Mūsa, que ja implantà un sistema de conquesta estable amb visió de futur i amb intencions d'explotació tributària. Segueix amb la descripció de les despeses (administració civil, militar i sumptuària) i dels ingressos, el gruix dels quals, com ha estat dit, anava a càrrec dels no musulmans, si bé s'estimava globalment en funció d'un nombre indeterminat de caps de família.

Durant el govern dels set emirs cordovesos, les dades corresponents a cada període són agrupades en els apartats següents: tributació, ingressos diversos, despeses de l'administració civil, contribucions, administració militar, despeses sumptuàries i producció. S'assenyala que, en general, la historiografia ha tractat Alandalús com un tot, sense reparar en l'existència de zones rebels, de l'aparició d'entitats autònomes de certa durada i en el fet que la teòrica cohesió interna va ser més que discutible, especialment amb l'arribada de contingents orientals.

Segueix un acurat estudi dels califes omeies i del govern del gran Almansor (977-1002) de qui lamenta que la historiografia s'hagi ocupat molt més de la seva victoriosa trajectòria militar que no pas de les conseqüències econòmiques que derivarien de la seva administració. Malgrat l'enorme increment del nombre de captius i l'augment del botí material, les despeses militars ocasionades per aconseguir els

èxits de les seves campanyes, qualificades de “pa per a avui i gana per a demà” per l’analista Abū Bakr al-Ṭurtūšī (1059-1127), foren el preludi de la davallada del poder andalusí. Els seus successors hagueren de fer front a l’empobriment de la població a causa de l’augment de la tributació, a les dissensions internes ocasionades pels berbers, a la intervenció dels governs cristians fins que s’arribà al desmembrament de l’estat andalusí, que Chalmeta qualifica de desguàs.

L’estudi de les emissions monetàries i del seu paper en l’economia andalusina compta, tal com s’ha dit i s’anuncia en el títol, amb la valuosa col·laboració de Tawfiq Ibrahim, creador de la prestigiosa col·lecció Tonegawa de numismàtica andalusí i expert també en els precintes de plom que donen testimoni de la veracitat de les conquestes omeies en front de les errònies teories negacionistes aparegudes recentment. Com a conclusió de la valoració d’aquesta magna obra, avalem l’escrit de la solapa que diu que tracta d’esbrinar documentalment, des de dins, com va ser Alandalús. Això implica estudiar i comprendre com va evolucionar, quins foren els seus recursos naturals, quines estructures començaren a regir, quins models es va pretendre seguir i quina fou la meta que es volia assolir. Tot això està enfocat a aportar materials per a la elaboració d’aquesta història total a la qual tots aspirem. L’obra intenta aconseguir una millor comprensió del funcionament intern de la formació andalusí, de les seves estructures, processos i institucions per tal de formar-se una imatge global de la faceta socio-econòmica andalusina durant l’època omeia. Cal concloure que Chalmeta ho ha aconseguit amb escreix i que aquesta obra serà indispensable per a qualsevol estudi d’ara en endavant.

VIGIL MONTES, Néstor, 2020

La mordenización de la escribanía capitular ovetense (1436-1460)

Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos (Fuentes y Estudios de Historia de Asturias 60).

Ressenya de DANIEL PIÑOL-ALABART. IRCVM-UNIVERSITAT DE BARCELONA

Als anys 60 es va produir un canvi notable en els estudis de Diplomàtica que iniciaven un llarg camí de renovació en aquesta camp. Així Fichtenau (FICHTEAU, H., 1961. “La situation actuelle des études de Diplomatie en Autriche”, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 119: 5-20), a partir d'una diagnosi que posava de manifest un esgotament de la disciplina, proposava aprofundir en els temes tradicionals de la Diplomàtica i considerar els documents en tots els seus aspectes. També Bautier (BAUTIER, R. H., 1961. “Leçon d'ouverture du cours de diplomatiques à l'École des chartes (20 octobre 1961)”, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 119: 194-225) feia encara una nova proposta i suggeria prolongar els objectius de la Diplomàtica a la totalitat de la documentació escrita en qualsevol època. D'aquesta manera es començava a trencar la tendència de dedicar l'anàlisi diplomàtica únicament a certa documentació de l'època medieval.

Altres estudiosos que van afegir-se a la voluntat renovadora de la Diplomàtica van ser Armando Petrucci (PETRUCCI, Armando, 1963. “Diplomatica vecchia e nuova”, *Studi Medievali*, IV/2: 785-798) qui afegia la importància de l'anàlisi del context històric dels documents. I encara Alessandro Pratesi (PRATESI, Alessandro, 1973. “Diplomatica in crisi?”, *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino, Bottega d'Erasmus: 443-455) plantejava ampliar els estudis jurídics entorn de la documentació i fer-ho extensiu als documents moderns. Finalment, Luciana Duranti (DURANTI, Luciana, 1998. *Diplomatics: New Uses for an Old Science*, Lanham, Scarecrow Press) obria la Diplomàtica al document contemporani. Aquest breu resum sense pretensions d'exhaustivitat serveix per situar el llibre que ara es presenta en el context historiogràfic de la Diplomàtica.

L'autor del llibre ha centrat la seva carrera acadèmica en els estudis sobre la catedral d'Oviedo i la relació d'aquesta institució amb l'escriptura. És el tema de la seva tesi doctoral que ara veu la llum a través d'aquest llibre i es posa de manifest que estem davant d'un investigador experimentat. La seva experiència recercadora també ha donat resultats en l'àmbit de la Història del notariat i de la documentació notarial (VIGIL MONTES, Néstor, 2011. *La villa de Avilés en 1602. Estudio del protocolo notarial de Julián Valdés León*, Oviedo, Instituto de Estudios asturianos), així com en la història de la diplomàcia medieval (VIGIL MONTES, Néstor (coord.), 2019. *Comunicación política y diplomacia en la Baja Edad Media*, Évora, Universidad de Évora/CIDEHUS).

Tenim al davant, doncs, un llibre que ubiquem plenament en la Diplomàtica ja que estudia el paper que té l'escribania de la Catedral d'Oviedo en l'organització i

administració del capítol de canonges d'aquesta seu episcopal. Fins i tot gosem dir que es relaciona amb el suggeriment que va fer Angel Canellas ja fa molts anys, quan va dir que calia estudiar les oficines productores de documents (CANELLAS, Angel, 1975. "La investigación diplomática sobre cancillerías y oficinas diplomáticas: estado actual", *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, 5, Universidad de Santiago de Compostela: 201-222). I el llibre podria anar encaminat a una Diplomàtica pròpia dels capítols de canonges, però el propi professor Vigil en el capítol introductor del llibre, afirma que encara estem lluny d'una consolidació d'una Diplomàtica capitular. De fet, en l'estat de la qüestió, l'autor es refereix a les dificultats actuals per situar aquesta Diplomàtica dins dels estudis de la disciplina, actualment centrada en el notariat, la Diplomàtica municipal, la Diplomàtica senyorial, etc. Vigil fa notar que tampoc no es troben referències generals sobre escrivanes capitulars, sovint associades a les cancelleries episcopals i estretament relacionades amb oficines notariales depenent de l'entorn dels bisbes (VÁZQUEZ BERTOMEU, Mercedes, 2001. *Notarios, notarías y documentos en Santiago y su tierra en el siglo XV*, La Coruña, Edición do Castro). Veient el panorama historiogràfic es pot afirmar que el present llibre representa una important i decisiva aposta per la presència de les escrivanes capitulars i la seva documentació dins de la Diplomàtica, i presentant-ho de forma independent de les cancelleries episcopals i de la documentació generada pels bisbes en l'exercici de les seves funcions pastorals i de govern diocesà.

El llibre s'articula en 10 capítols, més una introducció i unes conclusions, juntament amb un llistat bibliogràfic. S'inclou un apèndix documental en CD que complementa els exemples de fonts inserits al llarg dels capítols i que constitueix, a més, una eina de treball per als estudiosos de la documentació de la catedral asturiana. El segon d'aquests capítols es dedica al context històric de la formació de la canònica catedralícia, les rendes que la sostenen, el seu paper dins de l'Església i la política asturiana del segle XV. Es en aquest apartat on es troba a faltar una explicació més clara de la composició del Capítol de la catedral asturiana, amb les dignitats que el configuraven, qui el governava, com s'escollien els càrrecs, quants canonges en formaven part, etc. D'aquesta forma es veuria més clarament la relació entre aquestes dignitats capitulars, si és que n'hi havia, amb l'economia i les rendes i, en conseqüència, amb la documentació que cada una d'elles generava. Perquè la lectura d'aquest capítol suggereix la següent pregunta: el Capítol catedral era uniforme o estava conformat per diverses cèl·lules formades per les dignitats les quals, a la vegada, exercien una determinada funció en el si de l'organització capitular? Encara hi podem afegir si la documentació generada pel Capítol era uniforme o hi havia documents i tipologies documentals pròpies de cada una de les dignitats i canonges del Capítol? Aquestes preguntes, que parteixen de la mancança que s'observa, i les seves respostes segurament ajudarien també a explicar millor les relacions del Capítol amb altres institucions. I veure si aquestes relacions eren del Capítol en la seva totalitat o, en determinats casos, de les canongies i dignitats.

Els capítols del llibre dedicats al tema central d'estudi, és a dir, a la Diplomàtica, són del 4 a l'11. El treball de l'autor es presenta amb un detall i un nivell d'enorme exhaustivitat que ja s'observa en el capítol dedicat a l'escriptura, un apartat essencial en qualsevol estudi que vulgui entrar en l'anàlisi de la documentació. Es conjuga així la metodologia de la Paleografia amb la de la Diplomàtica, sobretot en les diferències que es detecten en les grafies de diferents col·lectius que treballen en l'escrivania capitular. Aquesta oficina estava al servei de la institució capitular i la documentació que s'hi generava reflecteix la vida de l'entitat. L'autor del llibre divideix la documentació en interna i en pública, és a dir, la relacionada amb els assumptes interns del Capítol i la relacionada amb la gestió del patrimoni. En aquesta participaven persones alienes al Capítol i és aquí on els notaris que treballaven en l'escrivania capitular tenien un paper destacat. No obstant, l'autor inclou tota una sèrie de documents que no necessitaven la intervenció dels notaris per a la seva expedició. Per això parlem d'exhaustivitat ja que s'ofereix un estudi detallat de diferents tipologies documentals que ajudarà en un futur a establir elements per a la classificació d'aquests documents en el si de les escrivanies capitulars. També permetrà establir estudis comparatius entre diverses oficines capitulars d'una mateixa província eclesiàstica, per posar un exemple.

Finalment, el llibre analitza, com es diu en el títol, l'evolució de l'escrivania cap a la seva modernització, canvis que es produeixen a mitjan segle XV. L'escrivania capitular s'adapta a unes noves necessitats i ho fa a través de l'aparició de registres que són diferents dels ja existents en aquesta oficina i analitzats per Vigil en els capítols centrals. Ara, el sistema d'expedició dels documents canvia i l'autor ho posa de relleu explicant amb detall noves tipologies de llibres per al control del patrimoni i la gestió de l'activitat litúrgica del Capítol. Aquesta activitat estava estretament relacionada amb les rendes sobre les quals se sostenien, per exemple, els aniversaris dels difunts.

El llibre obre el camí cap a la consolidació de la Diplomàtica capitular i haurà de ser pres com un model, tant per la metodologia d'anàlisi com pels resultats de la recerca, per a tothom que vulgui endinsar-se en l'inexplorat món de les escrivanies de les catedrals. Malgrat el ric patrimoni documental de les seus episcopals hispàniques, hi ha molta feina a fer encara. D'aquí la importància d'aquest llibre valent i agosarat, que és capaç d'indicar-nos com hem de fer la recerca a partir del que ell ha arribat a estudiar d'aquesta important seu catedralícia. Un llibre que marca un abans i un després en els estudis del que, amb timidesa, s'anomena Diplomàtica capitular però que es demostra clarament que es pot dir amb el cap ben alt.

Núm. 18 (Tardor 2021), 87-94 | ISSN 2014-7023

Biblioteca/Library

doi: 10.1344/Svmma2021.18.8

Aquesta secció recull la producció científica de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales pel que fa a la publicació de llibres i a la presentació de tesis doctorals.

Publicacions

BAIGES I JARDÍ, Ignasi Joaquim, 2021

Manual de Siurana (1229-1239)

Barcelona: Fundació Noguera.

Resum

El present estudi i edició del manual de Siurana s'insereix dins d'una llarga tradició de publicació de fonts notarials a Catalunya, que posa a l'abast de la historiografia i del públic en general uns documents cabdals pel coneixement de la realitat històrica. Al llarg del volum, Ignasi Baiges, a banda d'aportar la seva transcripció, fa una brillant anàlisi de diferents aspectes relacionats amb la pràctica i l'activitat notarial. Destaca l'estudi de les característiques externes i internes del manual, com la seva manufactura o l'escriptura utilitzada. Un dels apartats més importants és la identificació de les diferents tipologies documentals, que aporten dades fonamentals per a l'estudi de la societat del moment, també dels aspectes relacionats amb la recepció del Dret Públic a Catalunya. Un manual notarial primerenc i primigeni, però que, en definitiva, aporta als investigadors nombroses dades molt interessants per anàlisis en diferents camps de la recerca.

Paraules clau:

edició, manual notarial, notariat, Siurana, segle XIII

Abstract

The present study and edition of the notarial protocol of Siurana is framed within a long tradition of publications of notarial sources in Catalonia, something that puts at the disposal of historiography and the general public a number of important documents for historical knowledge. Throughout the work, Ignasi Baiges, in addition to the transcription, makes a brilliant analysis of different aspects related to notarial practice and activity. It highlights the study of the external and internal characteristics of the volume, such as its constitution or the writing used. One of the most important sections is the identification of the different documentary typologies, which provide fundamental data for the study of the society of the moment. Also, aspects related to the reception of common law in Catalonia. This is a first and early notarial protocol, but in short, it provides researchers with many very interesting data for analysis in different fields of research.

Keywords:

edition, notarial protocol, notary, Siurana, 13th century

GUARDIA, Milagros; LORÉS, Immaculada, 2020

Sant Climent de Taüll i la Vall de Boí, Bellaterra

Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions; Edicions de la Universitat de Barcelona; Universitat de Girona. Servei de Publicacions; Edicions i Publicacions de la Universitat de Lleida; Universitat Politècnica de Catalunya. Iniciativa Digital Politècnica; Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili; Museu Nacional d'Art de Catalunya; Museu del Disseny de Barcelona (Col·lecció Memoria Artium, 26)

Resum

El llibre pretén ser la primera monografia sobre l'església de Sant Climent de Taüll i les seves pintures. Parteix de la consideració del monument des del punt de vista de la seva genètica i de la seva biografia. Això és, d'una banda s'explica a partir del seu context geogràfic i històric artístic. De l'altra, es segueix la seva evolució al llarg del temps, des de la creació fins a l'estat actual. Per això, el llibre és una ordenada exposició des de l'espai en què va crear-se –l'àmbit pirinenc– i les comunicacions amb les zones pròximes, fins a les seves fases constructives i decoratives i les seves funcions i usos. Tot s'emmarca en la Vall de Boí i el context de les valls centrals dels Pirineus, amb al·lusions constants a d'altres monuments conservats al lloc. El pas del temps i les diverses circumstàncies, com ara la situació de la vila i la regió en funció de les estratègies polítiques, però també dels canvis litúrgics, generen unes transformacions que se segueixen puntualment en el discurs, fins arribar al moment en què

L'església de Sant Climent és "descoberta" amb nous ulls, és a dir, amb una mirada renovada, a començament del segle XX.

Paraules clau:

Taüll, Boí, art romànic, Pirineus romànics, pintura mural romànica, patrimoni cultural

Abstract

The book is intended to be the first monograph on the Church of St. Clement of Taüll and its paintings. It starts from the consideration of the monument from the point of view of its genetics and its biography. This is, on the one hand, we explain it from its geographical and historical artistic context. On the other hand, it follows its evolution over time, from its creation to its present state. Therefore, the book is an orderly exhibition from the space in which it was created – the Pyrenean environment – and the communications with the surrounding areas, to its constructive and decorative phases, its functions and uses. Everything is framed within the Boí Valley and the context of the central valleys of the Pyrenees, with constant references to other monuments preserved in the area. The passage of time and various circumstances, such as the situation of the town and the region in terms of political strategies, but also of liturgical changes, bring about transformations that are followed in detail in the discourse, until the time when the Church of St. Clement is "discovered" with new eyes, that is, with a renewed gaze, at the beginning of the 20th century.

Keywords:

Taüll, Boí, Romanesque Art, Romanesque Pyrenees, Cultural Heritage

PELLISA PRADES, Gemma i Marta BALZI (eds.), 2021

Ovid in the Vernacular: Translations of the Metamorphoses in the Middle Ages & Renaissance

Resum

Les traduccions de les *Metamorfosis* d'Ovidi són una peça clau per entendre la transmissió del poema a Europa durant l'època medieval i moderna. *Ovid in the Vernacular* n'examina les traduccions en vulgar, així com les glosses, els comentaris i les il·lustracions que les solien acompanyar. La monografia inclou aportacions sobre vuit àrees lingüístiques: anglès, castellà, català, francès, alemany, italià, holandès i grec per aprofundir en l'apropiació que cadascuna d'aquestes literatures emergents fa del poema llatí i les transformacions a les quals se'l sotmet, tant pel que fa al text com a les imatges en què es representa. L'estudi transcendeix els límits nacionals i

lingüístics amb l'objectiu de resseguir la circulació textual i iconogràfica de les *Metamorfosis* a través de les diferents tradicions literàries europees. Alhora, aquest volum versa sobre la influència de la cultura manuscrita i la cultura impresa en les reinterpretacions d'Ovidi. La finalitat de la publicació és revelar com les transformacions del propi poema el converteixen en una part constitutiva de l'imaginari literari i artístic de la cultura europea.

Paraules clau:

Recepció d'Ovidi, traduccions en vulgar, glosses, iconografia, mitologia

Abstract

In the Middle and Early Modern Ages, translations of Ovid's *Metamorphoses* in the vernacular played a pivotal role in the process of the transmission of this poem to the emerging European cultures. These vernacular translations, together with the glosses, commentaries, and illustrations that frequently accompanied them, are the object of study of this collective volume. Ovid in the Vernacular covers eight linguistic areas (English, Spanish, Catalan, French, German, Italian, Dutch, and Greek) and offers new insights about the way in which each of these emerging vernacular cultures appropriated and transformed this Latin poem through words and images. At the same time, this book looks beyond national and linguistic borders and retraces the circulation of textual and non-textual elements of the vernacular Ovid across Europe, connecting different literary traditions. This volume addresses the influence of manuscript culture and print culture on the re-fashioning of Ovid. The scope of this publication is to unveil how the transformations to which this poem lent itself allowed this work to become a constitutive part of the literary and artistic life of Western Europe.

Keywords:

Reception of Ovid, vernacular translations, glosses, iconography, mythology

URL:

<https://aevum.space/ns39>

Tesis Doctorals

Autor: Ester Borsato

Títol: *Il lessico della navigazione e delle maestranze nella Venezia dei XIV-XV secolo: studio a partire da alcuni zibaldoni marittimi*

Director: Pär Larson (OVI-CNR) – Lluís Cifuentes (UB)

Data de lectura: Università degli Studi di Siena – Universitat de Barcelona (en cotutela), a Siena, 5 de juliol de 2021

Resum

Aquesta tesi s'estructura en dues parts principals: una secció que conté les edicions de tres dels textos venecians de construcció naval més antics; i un glossari dedicat a l'estudi del vocabulari tècnic atestat en els textos. Aquests documents formen part de llibres mercantils que contenen una gran quantitat de materials heterogenis (*zibaldoni*), des de calendaris lunars o receptes mèdiques fins a problemes matemàtics i tarifes. Del corpus així format obtenim els mots per a la redacció del glossari. Les entrades inclouen: a) una primera secció, sobre la història del mot en italià i en venecià antics. L'objectiu principal és crear una eina per enriquir el patrimoni lexicogràfic marítim baixmedieval; b) una segona secció, dedicada a la comparació dels mots documentats a la Mediterrània occidental amb la intenció de subratllar les correspondències entre els vocabularis navals venecià, català, occità i genovès.

Paraules clau:

textos de construcció naval, llibres mercantils, vocabulari tècnic naval, glossari naval, venecià antic, italià antic, català antic, Mediterrània occidental, Edat mitjana

Abstract

The research project is composed of two main parts: the first one is made up of a corpus of shipbuilding texts from several Venetian *zibaldoni* from the fifteenth century, the second part is composed by the systematic study of their technical vocabulary. These texts are collected in merchant notebooks containing heterogeneous materials, spacing from lunar calendars, to mathematical problems and medical prescriptions. From this corpus we obtained a list of entry words, each headword presents: a) a first section about the history of the word in ancient Italian and Venetian, aiming to create an enhancing tool about the medieval maritime lexical heritage; b) a second section dedicated to the comparison of documented technical words in the western Mediterranean, with the aim of emphasize the lexical correspondences between Venetian, Catalan, Occitan and Genoese naval vocabularies.

Keywords:

shipbuilding texts, mercantile notebooks, naval technical vocabulary, naval glossary, old Venetian language, old Italian language, old Catalan language, West Mediterranean, Middle Ages

URL:

<http://hdl.handle.net/11365/1147728> (USiena Air); <http://hdl.handle.net/2445/180369> (Dipòsit Digital de la UB); <http://hdl.handle.net/10803/672523> (TDX)

Altres enllaços relacionats:

<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db?bib=30834> (Sciència.cat DB); <https://www.sciencia.cat/articulos/ester-borsato-ha-defensat-la-seva-tesi-doctoral-sobre-el-le-xic-de-la-construccio-naval-als> (Sciència.cat Notícies)

Autor: Josep Masnou Pratdesaba

Títol: La vida canonical a la catedral de Vic (886-1230). L'aplicació de la reforma gregoriana a partir de l'estudi prosopogràfic

Director: Martí Aurell Cardona i Daniel Piñol Alabart

Data de lectura: 22 novembre 2021

Resum

Estudi prosopogràfic de tots els canonges de la catedral de Vic documentats des de l'any 886, moment de restauració del bisbat, fins l'any 1230 al final de l'episcopat del bisbe Guillem de Tavertet quan ja es disposen de fons notariais. S'analitza l'origen social dels canonges i els llinatges als quals van pertànyer i les formes com van entrar a formar-ne part. L'estudi dels testaments i altre documentació ha permès establir l'evolució de la vida dels canonges i els canvis que es van produir amb l'aplicació de la reforma gregoriana. Destaca la relació que va existir entre la catedral de Vic i la canònica de Sant Pere d'Àger al principi del segle XI i la presència en aquesta comunitat de l'escolàstic Rainier que l'any 1072 passarà a Roma on esdevindrà cardenal, actuant en la restauració de Tarragona l'any 1091 i escollit papa l'any 1099 amb el nom de Pasqual II. A partir del segle XII es crea el capítol de la catedral seguint les normes del dret canònic amb capacitat d'elegir els bisbes i tenir el govern de la diòcesi en els períodes de seu vacant.

Paraules clau:

catedral, canonge, bisbe, Vic, noblesa, Àger, església catòlica

Abstract

Prosopographical study of all the canons of Vic Cathedral documented from the year 886, when the bishopric was restored, until the year 1230 at the end of the episcopate of bishop Guillem de Tavertet, when there are already notarial records. The study analyses the social origin of the canons and the lineages to which they belonged and the ways in which they became part of them. The study of testaments and other documentation has made it possible to establish the evolution of the life of the canons and the changes that took place with the application of the Gregorian reform. It underlines the relationship that existed between the cathedral of Vic and the canonry of Sant Pere of Àger at the beginning of the 11th century and the presence in this community of the scholastic Rainier, who in 1072 moved to Rome, where he became a cardinal, and acted in the restoration of Tarragona in 1091. He was then elected pope in 1099 under the name of Pasqual II. From the 12th century onwards, the cathedral chapter was created following the rules of canon law, with the power to elect the bishops and to govern the diocese during periods of vacancy.

Keywords:

cathedral, canon, bishop, Vic, nobility, Ager, Catholic Church

Autor: **Claudia Lemme**

Títol: **Il ricettario del ms. 215 della Biblioteca Classense di Ravenna (ff. 93r-156v): edizione, commento linguistico e glossario**

Director: **Ilaria Zamuner (Univ. Chieti-Pescara) – Lluís Cifuentes (UB) – Sergio Lubello (Univ. Salerno)**

Data de lectura: **Università degli Studi “Gabriele D’Anunzio” Chieti-Pescara, 7 de maig de 2021**

Resum

El receptari mèdic, entès com a gènere, només ha estat revaloritzat darrerament, permetent distingir-lo d’altres productes de la societat de l’Occident medieval i delimitar-ne les característiques i subtipus. Concebut per a l’autoconsum i caracteritzat per una coexistència molt freqüent del llatí i els vulgars, té una estructura oberta, que admet intervencions posteriors de diversos autors/escrivans. Té l’origen en la necessitat de proporcionar-se un vademècum ràpid per part dels metges extrauniversitaris (cirurgians i barbers, sobretot) i, d’altra banda, en la d’assegurar-se l’autoajuda mèdica domèstica en un entorn on les possibilitats d’assistència mèdica eren limitades. La recerca estudia un receptari mèdic multilingüe, un vademècum elaborat per un cirurgià o barber procedent de l’àmbit del català occidental, que es conserva al ms. 215 de la Biblioteca Classense de Ravenna, del s. XV (ff. 93r-156v), i

en proporciona una primera edició seguida d'un comentari lingüístic sobre les dues llengües romàniques en les quals és escrit el text (català i una varietat italoromànica) i un glossari selectiu que analitza un conjunt de mots poc o gens documentats en els principals diccionaris històrics i etimològics.

Paraules clau:

filologia romànica, lingüística romànica, lexicografia, receptaris mèdics medievals, català antic, italià antic, edició

Abstract

The medical recipe-book as a genre has been just lately revalued, thus allowing to distinguish it from the other products of the Western medieval society and to define its main features and subtypes. Conceived for a self-consumption and characterized by a very frequent coexistence of Latin and Vulgars, it has an open structure, able to accept subsequent interventions of different authors/scribes. It has its origins in the need to provide a quick vademecum by non-university doctors (surgeons and barbers, in particular) and, on the other hand, in the need to ensure domestic medical self-help in an environment where possibilities of medical care were limited. The research examines a multilingual medical recipe-book, a vademecum prepared by a surgeon or barber from the Western Catalan language area, which is preserved in the 15th century manuscript Ravenna, Biblioteca Classense, 215 (ff. 93r-156v), in order to produce the first edition of the text, followed by a linguistic commentary on the two romance languages contained therein (Catalan and an Italo-Romance variety) and a selective glossary that aims to analyse a collection of terms poorly documented or totally undocumented in the major historical and etymological dictionaries.

Keywords:

romance philology, romance linguistics, lexicography, medieval medical recipe books, old Catalan language, old Italian language, edition

Altres enllaços relacionats:

<https://www.sciencia.cat/scienciacat-db?bib=30526> (Sciència.cat DB); <https://www.sciencia.cat/articles/claudia-lemme-ha-defensat-la-seva-tesi-doctoral-sobre-el-receptari-medic-multilingue-de> (Sciència.cat Notícies)

Núm. 18 (Tardor 2021), 95-114 | ISSN 2014-7023

Notícies

doi: 10.1344/Svmma2021.18.9

Setembre 2020

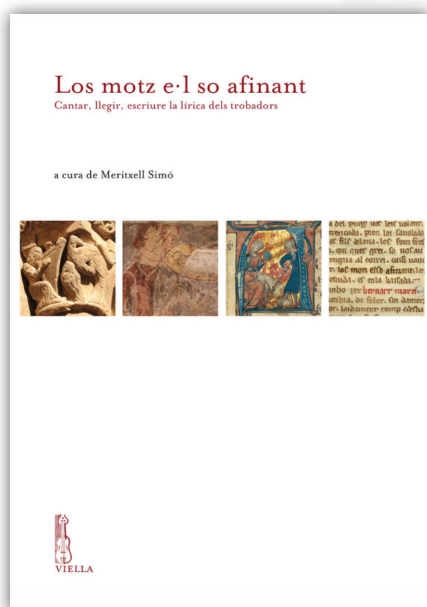

Simposi Internacional.

Els Abrils de l'Hospital. (IX edició)

DIES: 7 I 8 DE SETEMBRE.

LLOCS: GANDIA (ANTIC HOSPITAL DE SANT MARC, MUSEU ARQUEOLÒGIC)

Publicació.

Los motz e·l so afinant.

Cantar, llegir, escriure la lírica dels trobadors

Meritxell Simó

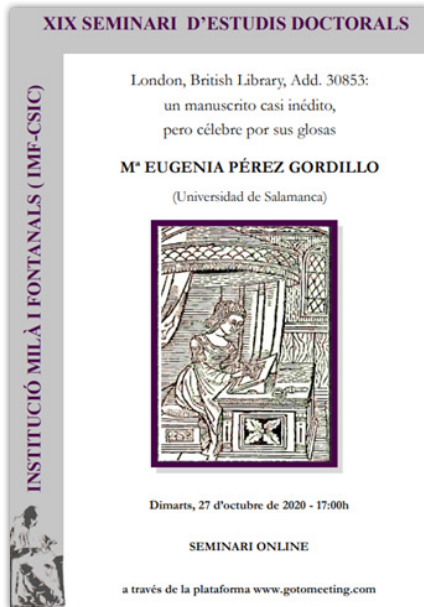
EDITORIAL: VIELLA

COL·LECCIÓ: IRCVM-MEDIEVAL CULTURES, X

Versió disponible en open acces:

<https://www.viella.it/libro/9788833131306>

Octubre 2020

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

London, British Library, Add. 30853: un manuscrito casi inédito, però célebre por sus glosas

Ponent: Mª Eugenia Pérez Gordillo (Universidad de Salamanca)

DIA: 27 D'OCTUBRE. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

Publicació.

Gènesi i agonies de la catedral de Tortosa

Jacobo Vidal Franquet

EDITORIAL: EDICIONS UB

COL·LECCIÓ: LLIÇONS/LESSONS

Novembre 2020

23enes Jornades IRCVM de Cultures Medievales

Edat Mitjana i pandèmies.

Mirar el passat per entendre el present

Taula rodona

Dr. Antoni Conejo

Dra. Jordina Sales

Dr. Francesc Cremades

Dra. Meritxell Simó

Dr. José Enrique Gargallo

DIA: 6 DE NOVIEMBRE. 17:30 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL BBCOLLABORATE

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

Lleida, Barcelona and the decline of Puigcerdà in the Fourteenth century

Ponent: Elizabeth Comuzzi (Fordham University)

La Procuració Reial i la seva producció documental. Una aproximació al patrimoni reial i a les finances públiques als comtats de Rosselló i Cerdanya (1344-1410)

Ponent: Romain Saguer (Universitat de Perpignan Via Domitia)

DIA: 17 DE NOVIEMBRE. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

Seminari permanent
Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Dimecres, 18 novembre, 15:00-17:30h
<https://eu.bbcolab.com/quest/65fc26db7e014213ae34fe92e10e3a9d>

Dra. Elena Paulino (UCM)
Los Colonia y la renovación de la arquitectura castellana en el siglo XV

Dr. Antoni Conejo (IRCVM-UB)
Marc Safont: «magistrum condescentem de bona fama, vita e conversacione»

Logos: IRCVM, Institut de Recerca en Cultura Medieval, UNIVERSITAT DE BARCELONA, Departament d'Enginyeria Informàtica, Departament d'Història, PGC2015-094265-B-I00

Col·laboració

Seminari permanent. Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó: Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Ponents: Dra. Elena Paulino (UCM): *Los Colonia y la renovación de la arquitectura castellana en el siglo XV*
Dr. Antoni Conejo (IRCVM-UB): Marc Safont: *'magistrum condescentem de bona fama, vita e conversacione'*

DIA: 18 DE NOVEMBRE

LLOC: PLATAFORMA BBCCOLLABORATE

NIT EUROPEA DE LA RECERCA

NIT DE LA RECERCA UB 2020
Cafès Científics de la UB

PANDEMIES: una mirada interdisciplinària dels instituts de recerca de la UB

DATA I HORA: dimarts, 25 de novembre, 18h
SEQUEL·LHO EN DIRECTE: <https://tv4.ub.edu/programa/interdisciplinaria>
MODERADORA: Meritxell Simó, Institut de Recerca en Cultura Medieval (IRCVM)
EXPERTS: Enric Almirall (UBNeuro), David Bartres (IBNeuro), Sergi Basco (BEAT), Antoni Conejo (IRCVM), Bru Cormand (IBUB), Emanuel Cozzo (UBICS), Xavier Jarque (IMUB)
ORGANITZACIÓ: Institut de recerca de la UB

Logos: UB, UBNeuro, BEAT, IRCVM, IBUB, UBICS, IMUB, FECYT

Col·laboració

Nit de la Recerca UB 2020. Cafès científics de la UB

Pandèmies: una mirada interdisciplinària dels instituts de recerca de la UB

Moderadora: Dra. Meritxell Simó (IRCVM)

Experts: Enoch Albertí (TransJus), David Bartres (UBNeuro), Sergi Basco (BEAT), Antoni Conejo (IRCVM), Bru Cormand (IBUB), Emanuel Cozzo (UBICS), Xavier Jarque (IMUB)

DIA: 25 DE NOVEMBRE

LLOC: FORMAT VIRTUAL

Col·laboració

Nit de la Recerca UB 2020. Cafès científics de la UB
Pandèmies literàries: un viatge cultural en el temps

Moderadora: Montserrat Camps Gaset, Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica

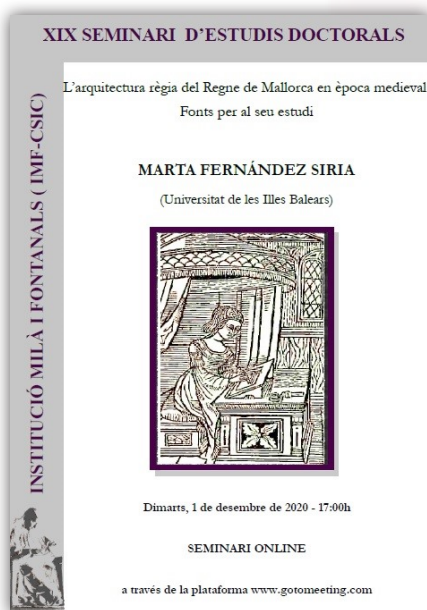
Experts: Raül Garrigasait i Ernest Marcos, Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica

Meritxell Simó, Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM)

DIA: 26 DE NOVEMBRE

LLOC: FORMAT VIRTUAL

Desembre 2020

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

L'arquitectura règia del Regne de Mallorca en època medieval. Fonts per al seu estudi

Ponent: Marta Fernández Siria (Universitat de les Illes Balears)

DIA: 1 DE DESEMBRE (17 HORES)

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

Col·laboració

Taula Rodona sobre la Dansa de la mort

Participen:

Dr. Antoni Rossell (UAB), coordinador de l'Arxiu Occità de l'Institut d'Estudis Medievals de la UAB. Membre associat al CIHAM, École Normale Supérieure de Lyon (França)

Dr. Francesc Massip Bonet, catedràtic d'Història del Teatre de la Universitat Rovira i Virgili, coordinador del Grup de Recerca Consolidat LAiREM 2017 SGR 1514 i membre del grup de recerca ICONODANSA i del Projecte I + D HAR2017-85625-P

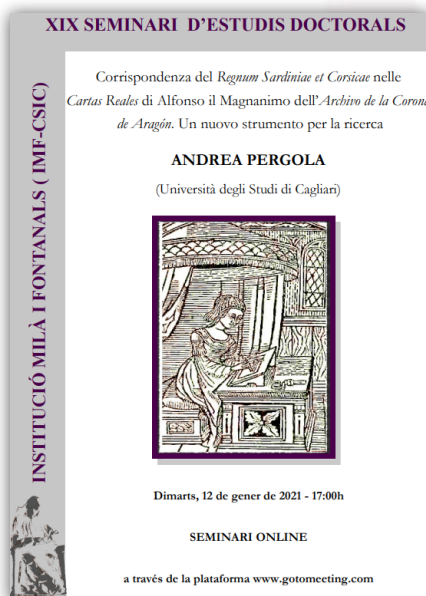
Dr. Antonio Contreras Martín, investigador de la Universitat Autònoma de Barcelona i secretari de l'Institut d'Estudis Medievals (Universitat Autònoma de Barcelona)

Dr. Joan Dalmases Paredes (IRCVM-UB)

DIA: 10 DE DESEMBRE (16 A 18H)

LLOC: BIBLIOTECA DE CATALUNYA (STREAMING)

Gener 2021

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

Corrispondenza del 'Regnum Sardiniae et Corsicae' nelle 'Cartas Reales' di Alfonso il Magnanimo dell' 'Archivo de la Corona de Aragón'. Un nuovo strumento per la ricerca

Ponent: Andrea Pergola (Università degli Studi di Cagliari)

DIA: 12 DE GENER 2021. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

MAGNA ARS

II Seminari permanent
Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Dimecres, 20 gener, 15:00-17:30h
<https://eu.bbcollab.com/guest/14d30f9c0c5447a9fd2042772fabd7a>

Dra. M. Teresa Chicote (Postdoc Research Associate, Durham)
El honrrado Juan Guas maestro mayor: Un artífice del s. XV entre el mito historiográfico y la realidad documental

Dr. Pere Freixas (Institut d'Estudis Gironins)
Els Bofill. Mestres pedres de Girona

Col·laboració

II Seminari permanent. Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó: Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Ponent: Dra. M. Teresa Chicote (Postdoc Research Associate, Durham), *“El honrrado Juan Guas maestro mayor: Un artífice del s. XV entre el mito historiográfico y la realidad documental”*

Dr. Pere Freixas (Institut d'Estudis Gironins), *“Els Bofill. Mestres pedres de Girona”*

DIA: 20 DE GENER 2021

LLOC: PLATAFORMA BBCOLLABORATE

Febrer 2021

XIX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

La mar com a recurs literari: les imatges marines al 'Llibre de contemplació' i al 'Llibre d'amic e amat' de Ramon Llull

MARIA SAIZ RAIMUNDO
(Universitat de València)

Dimarts, 9 de febrer de 2021 - 17:00h

SEMINARI ONLINE
a través de la plataforma www.gotomeeting.com

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

La mar com a recurs literari: les imatges marines al 'Llibre de contemplació' i al 'Llibre d'amic e amat' de Ramon Llull

Ponent: Maria Saiz Raimundo (Universitat de València)

DIA: 9 DE FEBRER 2021. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

Presentació del llibre

Pirineus romànics, espai de confluències artístiques

Ponents: Dra. Milagros Guardia i Dr. Carles Mancho

DIA: 4 DE FEBRER 2021. 19 HORES

LLOC: LLIBRERIA DOCUMENTA I INSTAGRAM *LIVE*

Col·laboració

Xerrada “Les reproduccions 3D a l’arqueologia”

Ponent: Erik Prats.

Organitza: ArqueoMontsec

DIA: 25 DE FEBRER (18 HORES)

LLOC: COMPTE D’INSTAGRAM D’ARQUEOMONTSEC

Col·laboració

I Seminari d’Iconografia d’Ars Picta-3DPatrimoni

Ponent: M. Guàrdia, “Aproximació al corpus de la *Maiestas Domini* en l’àmbit pirinenc”

B. Cayuela, “Més enllà de les bases de dades: una proposta per la iconografia de Caïn i Abel”

M. Fernández Lahosa, “De l’Apoteosis imperial a l’Ascensió cristiana”.

DIA: 26 DE FEBRER (16 HORES)

LLOC: PLATAFORMIA VIRTUAL BBCOLLABORATE

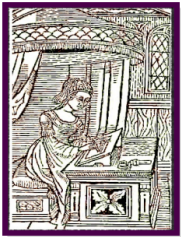
Març 2021

XIX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

“La dote en el contexto hispano-judío (siglo XV):
interés comunitario, estragos familiares
y estrategias individuales”

MARINA GIRONA BERENGUER
Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS), CSIC

2 de març de 2021 - 17:00h
SEMINARI ONLINE
a través de l'enllaç permanent:
<https://www.gotomeet.me/lcalvo4/taules-de-debat-2020-2021>

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

La dote en el comercio hispano-judío (siglo XV): interés comunitario, estragos familiares y estrategias individuales

Ponent: Marina Girona Berenguer (Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS), CSIC)

DIA: 2 DE MARÇ 2021. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

**LLIURAMENT IV PREMI D'INVESTIGACIÓ
DR. SALADIÉ-ROIG**

Dilluns, 1 març 2021, 17:30 h
Aula Gabriel Oliver, Facultat de Filologia, UB
(Gran Via de les Corts Catalanes, 585)

17:30h
Lliurament del IV Premi d'Investigació Dr. Saladié-Roig (any 2020) als Srs. Stefano Congolani i Joel Colomer, pel treball «El matrimoni entre l'infant Pere d'Aragó i Joana de Foix-Bearn»

17:45h
Presentació del V Premi d'Investigació Dr. Saladié-Roig (any 2021)

18:00h
Conferència «Alimentació i proveïment en un hospital de camí: l'exemple de l'hospital de l'infant Pere a finals del segle XIV» a càrrec del Sr. Jaume Marçó, guardonat amb el III Premi d'Investigació Dr. Saladié Roig (any 2019)

L'acte es podrà seguir de manera presencial o telemàticament a través de l'enllaç:
<https://eu.bbcollab.com/guest/2839aad953d44978571da50cd115620>

Lliurament del IV Premi d'Investigació

Dr. Saladié-Roig

Guanyador: Srs. Stefano Congolani i Joel Colomer, pel treball “*El matrimoni entre l'infant Pere d'Aragó i Joana de Foix-Bearn*”

DIA: 1 DE MARÇ 2021

LLOC: SALA GABRIEL OLIVER – PLATAFORMA BB-COLLABORATE

Abril 2021

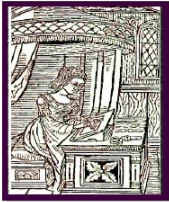
XIX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

Sessió doble

Élites, monarquia y diálogo político en el reinado de Juan I (1387-1396)
CRISTINA M. GARCÍA GARCÍA
 (Universidad de Zaragoza)

***

Movilidad social en la Zaragoza del siglo XV. Élite de poder y vínculos entre la ciudad y la Corte de Juan II de Aragón
IRENE VELASCO MARTA
 (Universidad de Zaragoza)

Dimarts, 13 d'abril de 2021 - 17:00h

SEMINARI ONLINE
 a través de la plataforma www.gotomeeting.com

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)
Élites, monarquía y diálogo político en el reinado de Juan I (1387-1396)

Ponent: Cristina M. García García (Universidad de Zaragoza): *Movilidad social en la Zaragoza del siglo XV. Élite de poder y vínculos entre la ciudad y la Corte de Juan II de Aragón*

Ponent: Irene Velasco Marta (Universidad de Zaragoza)

DIA: 13 D'ABRIL 2021. 17 HORES

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL GOTOMEETING

MAGNA ARS

III Seminari permanent
 Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Dimarts, 14 abril, 15:00-17:30h
<https://eu.bbcollab.com/guest/14d30f9-04f5447a9fd2042772fabd7a>

Dr. Ángel Fuentes (Universidad de Córdoba)
 Los Coeman y la renovación del gótico en Castilla

Dra. Rosa Terés (IRCV-UB)
 Bernat Roca: un mestre de trenta anys ple d'incerteses

IRCV-UB Institut de Recerca en Cultures Medievals UNIVERSITAT DE BARCELONA MAGNA ARS Institut de Recerca en Cultures Medievals (FGC2018-094265-B-I00)

Col·laboració

III Seminari permanent MAGNA ARS. Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Ponent: Dr. Ángel Fuentes (Universidad de Córdoba), *“Los Coeman y la renovación del gótico en Castilla”*
 Dra. Rosa Terés (IRCV-UB), *“Bernat Roca: un mestre de trenta anys ple d'incerteses”*

DIA: 14 D'ABRIL 2021. 15:00-17:30 HORES

LLOC: PLATAFORMA BBCOLLABORATE

Novembre 2020

Simposi Internacional. Els Abrils de l'Hospital (X edició)

Títol: "Hospitals i malalts en temps d'epidèmies (ca. 1300-1500)"

DIA: 26 I 27 D'ABRIL 2021

LLOC: INSTITUT D'ESTUDIS ILERDENCS (ANTIC HOSPITAL GENERAL DE SANTA MARIA) – EMISSIÓ EN FORMAT VIRTUAL EN STREAMING A TRAVÉS DEL CANAL CULTURAIEL.CAT

Col·laboració

II Seminari d'Iconografia d'Ars Picta

Ponents: Dra. Cécile Voyer, "*La créativité au Xème siècle: l'exemple des Évangiles d'Odbert de Saint-Bertin (Boulogne-sur-Mer, BM, ms. 11)*"

Dr. Alexandre Gordine, "*À propos du prototype byzantin de la Vierge à l'Enfant tronante du porche de la cathédrale du Puy*"

Dr. Juan Antonio Olañeta Molina, "*El crismón pirenaico románico en la diócesis de BarbastroMonzón*"

DIA: 30 D'ABRIL (16 HORES)

LLOC: PLATAFORMA VIRTUAL BBCOLLABORATE

Maig 2021

Som Medievalistes

L'edat mitjana fantàstica

Coordinadors: Dra. Meritxell Simó i Dr. Joan Dalmales

Ponent: Dra. Delfi Nieto (UB)

Dr. Antonio Contreras (UAB)

Dr. Santiago Bueno (UB)

Dr. Francesc Parcerisas (UAB)

Dra. Lola Badia (UB)

DIA: 3 DE MAIG 2021

LLOC: SALA GABRIEL OLIVER (UB) / ONLINE

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

Il Regno di Napoli tra Angioini e Aragonesi.

Ponent: Giuseppina Giordano (Università degli Studi della Campania "Luigi Vanvitelli")

DIA: 25 DE MAIG 2021

LLOC: ONLINE

L'EDAT MITJANA DE LES DONES
24es Jornades IRCVM de Cultures Medievales

26 i 28 de maig del 2021, 16:00

26 de maig

Les dones i la creació poètica a l'edat mitjana

Meritxell Simó: Presentació de les Jornades

Wendy Pfeffer (University of Louisville): *How do you describe her? Trobaritz descriptions in the vidas and razos*

Rosa Medina i Vicente Nogales (Universidad de Oviedo): *Mujer y oralidad en el espacio y el tiempo: griotas, juglaresas, artistas andaluzas y trobaritz*

Vicenç Beltran (IRCVM, Universitat de Barcelona): *Folclora y canción de mujer*

Aliza Fiorentino (La Sapienza, Università di Roma): *Al-Andalus: voces románicas de mujer en la lírica medieval judía*

Moderen: Joan Dalmases i Meritxell Simó (IRCVM, Universitat de Barcelona)

28 de maig

Taula rodona: Dones a l'edat mitjana: autoritats, creació i espais de vida

Hi intervindran: Mireia Comas, Núria Jornet, Marta Sancho, Meritxell Simó

Modera: Blanca Garí

24enes Jornades IRCVM de Cultures Medievales

L'edat mitjana de les dones

26 de maig (16:00h)

Ponents:

Dra. Wendy Pfeffer (U. of Louisville)

Dra. Rosa Medina i Dr. Vicente Nogales

Dr. Vicenç Beltran (IRCVM, UB)

Dra. Aliza Fiorentino (La Sapienza, U. di Roma)

Moderen:

Dra. Meritxell Simó i Dr. Joan Dalmases (IRCVM, UB)

28 de maig (16:00h)

Taula rodona: Doctores Mireia Comas, Núria Jornet, Marta Sancho i Meritxell Simó

Modera: Dra. Blanca Garí

LLOC: PRESENCIAL / ONLINE

Juny 2021

XIX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

Entre Castilla, la Corona de Aragón y el Mediterráneo: la formación de un mercado transnacional en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media (1370-1430)

CARLOS CRESPO AMAT
(Universitat d'Alacant)

Dimarts, 1 de juny de 2021 - 17:00h

SEMINARI ONLINE
a través de l'enllaç permanent:
<https://www.gotomeet.me/1calro4/taules-de-debat-2020-2021>

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

Entre Castilla, la Corona de Aragón y el Mediterráneo: la formación de un mercado transnacional en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media (1370-1430)

Ponent: Carlos Crespo (Universitat d'Alacant)

DIA: 1 DE JUNY 2021

LLOC: ONLINE

MAGNA ARS

IV Seminari permanent
Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Barcelona en el context del gòtic meridional: arquitectura i ornamentació

Dimecres, 2 juny, 15:00-17:30h
<https://eu.bbcolab.com/guest/14d30f9c0cf5447a9fd2042772fabd7a>

Dr. Javier Ibáñez (Universidad de Zaragoza)
Isambart, Pedro Jaloça y la renovación del Gótico final en la Península Ibérica

Dra. Rosa Terés (IRCVM-UB)
Bernat Roca: un mestratge de trenta anys ple d'incerteses

IRCVM Institut de Recerca en Cultures Medievals UNIVERSITAT DE BARCELONA UNIVERSITAT DE BARCELONA Facultat de Ciències Històriques, Geogràfiques i Turístiques (PGC2018-094265-B-I00)

Col·laboració

IV Seminari permanent MAGNA ARS. Grans mestres de l'arquitectura gòtica a l'antiga Corona d'Aragó

Ponent: Dr. Javier Ibáñez (Universidad de Zaragoza): *“Isambart, Pedro Jaloça y la renovación del Gótico final en la Península Ibérica”*

Dra. Rosa Terés (IRCVM-UB): *“Bernat Roca: un mestratge de trenta anys ple d'incerteses”*

DIA: 2 DE JUNY 2021. 15:00-17:30 HORES

LLOC: PLATAFORMA BBCOLLABORATE

MÀSTER CULTURES MIEIEVALS

Visita virtual

«Les esglésies de Sant Pere: entre Ègara i Terrassa». Visita virtual del Màster en Cultures Medievales a les esglésies de St. Pere de Terrassa

Ponent: Carles Mancho (IRCVM-UB)

DIA: 4 DE JUNY DE 2021 (16:00H)

LLOC: ONLINE

Col·laboració

Conferència a la Tribuna d'Arqueologia: "Arqueologia medieval i paisatge espiritual: el monestir femení hospitaler d'Alguaire (segles XIII-XVII)"

Conferencians: Maria Soler Sala i Walter Alegría Tejedor (UB-IRCVM)

Moderador: Josep Gallart i Fernández

DIA: 16 DE JUNY DE 2021 (18:00H).

LLOC: ONLINE.

Juliol 2021

Col·laboració

Campanya d'excavació arqueològica Camps dels Moros de la Codina

ArqueoMontsec

DIA: DEL 19 AL 31 DE JULIOL

LLOC: PINELL DE SOLSONÈS

Agost 2021

VISITA GUIADA A LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

ESPLUGUES DE SEGUR
26/08/2021 - 17H

A càrrec de l'equip d'excavació de la UB

Entrada gratuïta amb inscripció prèvia a l'Ajuntament o al telèfon 973.68.00.38. Punt de trobada: Ermita de Sant Miquel del Pui.

Col·laboració

Visita guiada a les excavacions arqueològiques d'Esplugues de Segur

ArqueoMontsec

DIA: 26 D'AGOST DE 2021 (17:00H)

LLOC: ESPLUGUES DE SEGUR

Setembre 2021

Col·laboració

Summer School d'Estudis Mediterranis.

Respondre a les emergències. Espais i formes de l'assistència i de la solidaritat (1350-1650)

DIA: DEL 6 AL 10 DE SETEMBRE DE 2021

LLOC: FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA (UB)

Col·laboració

Acte cultural (visita guiada i presentació-xerrada)

Un castell per descobrir

ArqueoMontsec

DIA: 12 DE SETEMBRE DE 2021 (10:00H)

LLOC: CASTELLÓ SOBIRÀ DE SANT GERVÀS

Dimarts 14 de setembre de 2021 | 19:00 h

**Les trobairitz:
la veu femenina de la lírica medieval**

Conferència a càrrec de **MERITXELL SIMÓ**,
Directora de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM)

Sala Bonet Castellana
Centre Cultural Infant Pere
L'Hospitalet de l'Infant

Conferència

“Les trobairitz: la veu femenina de la lírica medieval”

Ponent: Dra. Meritxell Simó, directora de l'IRCVM

DIA: 14 DE SETEMBRE DE 2021 (19:00H)

LLOC: SALA BONET CASTELLANA, CENTRE CULTURAL INFANT PERE (L'HOSPITALET DE L'INFANT)

El dimarts 21 de setembre, a les 18 h, presentarem «*Qui fruit ne sap collir*» (I i II). *Homenatge a Lola Badia*, a cura d'Anna Alberni, Lluís Cifuentes, Joan Santanach i Albert Soler.

L'acte, que presentarà Joan Santanach —editor de l'obra i professor del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General—, consistirà en una conferència de Lola Badia titulada «El que he après dels dos volums de *Qui fruit ne sap collir*».

Us esperem a l'Aula Joan Maragall de la Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona (Gran Via de les Corts Catalanes, 585, Barcelona).

L'aforament és limitat i, per tant, cal inscriure's a l'acte mitjançant aquest formulari.

Així mateix, la presentació es podrà seguir en directe per UBTV en aquest enllaç:

www.edicions.ub.edu

Col·laboració

Presentació del·libre «*Qui fruit ne sap collir*» (I i II). *Homenatge a Lola Badia*, a cura d'Anna Alberni, Lluís Cifuentes, Joan Santanach i Albert Soler

DIA: 21 DE SETEMBRE DE 2021

LLOC: AULA JOAN MARAGALL (FACULTAT DE FILOLOGIA I COMUNICACIÓ, UB)

Octubre 2021

XX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

“La Toledo medieval y la cultura escrita en latín: ejemplos del movimiento traductor y la epigrafía mural”

ANTONIO SÁNCHEZ GONZÁLEZ

(Escuela de Traductores de Toledo | Universidad de Castilla-La Mancha)

Dimarts, 26 d'octubre de 2021 - 17:00h

SEMINARI ONLINE

<https://conectaha.csic.es/b/est-2k7-0ry-zmf>

Col·laboració

XIX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

“La Toledo medieval y la cultura escrita en latín: ejemplos del movimiento traductor y la epigrafía mural”

Ponent: Antonio Sánchez González (Escuela de Traductores de Toledo / Universidad de Castilla-La Mancha)

DIA: 26 D'OCTUBRE DE 2021

LLOC: ONLINE.

Seminari Internacional

Paisatges patristics del monacat primitiu a Occident (ss. IV-VII)

3-4 de novembre 2021
Sala Jane Addams, 4t pis
Facultat de Geografia i Història, UB
Plataforma Zoom

Inscripcions a: forms.gle/YJfh4dzg24EDUaKB9
Es facilitarà certificat d'assistència als inscrits que ho sol·licitin. La inscripció és gratuïta.
• info: ub.edu/proyctomonastic/

Organitzat per: **Amb el suport de:** **Sota els auspicis:**

Col·laboració

Seminari Internacional

“Paisatges patristics del monacat primitiu a Occident (segles IV-VII)”

Organitza: Monastic Landscapes

DIA: 2-4 DE NOVEMBRE DE 2021

LLOC: FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA (UB)

**ARCHITETTURA GOTICA IN ITALIA:
TEMI, TERRITORI E METODOLOGIE**

9-10 novembre 2021
15-17h
Facultat Geografia i Història (Universitat de Barcelona)
Montalegre, 6
Aula 201

Inscripcions i informació:
magna.ars@ub.edu
El seminar també s'emetrà en streaming

Dimarts 9 nov., 15-17 h.
G. Pollini (Sapienza Università di Roma):
Un'architettura gotica ai confini del Regno di Napoli: S. Caterina d'Alessandria a Gaeta e i del Balzo Orsini
A. Passuello (Università Ca' Foscari di Venezia):
Architettura gotica nel Veneto: casi di studio (secoli XIII-XIV)

Dimarts 9 nov., 15-17 h.
Arianna Cannarante (Politecnico di Torino):
Strumenti e metodi per la ricerca storica: il caso della Cattedrale di Santa Maria Assunta a Lucera (1302-1317)
Maurizio Ficari (Sapienza Università di Roma): *L'opus sectilis cosmatesco fuori dal contesto romano*
Emanuele Gallotta (Sapienza Università di Roma): *Modelli, copie e citazioni nell'architettura 'gotica' del Basso Lazio: tre cantieri a confronto*

Col·laboració

Seminari

“Architettura gotica in Italia: Temi, Territori e Metodologie”

Organitza: Magna Ars

DIA: 9-10 DE NOVEMBRE DE 2021

LLOC: AULA 201 (FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA, UB)

Notmed

Seminari Internacional
(1st Workshop)

El notariat públic a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana: organització, pràctica i activitat en els territoris peninsulars.

10-11 de novembre de 2021
Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Carrer de Montalegre 6

Col·laboració

I Seminari Internacional NOTMED

“El notariat públic a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana: organització, pràctica i activitat en els territoris peninsulars”

Organitza: NOTMED

DIA: 10-11 DE NOVEMBRE DE 2021

LLOC: SEMINARI DE FILOSOFIA (4RT PIS, FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA, UB)

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS (IMF-CSIC)

XX SEMINARI D'ESTUDIS DOCTORALS

La fabrique des écritures comptables (Bologne, fin XIIIe siècle - moitié XIVe siècle)

MARCO CONTI
(Université de Bordeaux Montaigne)

Fiscalità regia e fiscalità municipale nel Regno di Napoli (XIV-XV secolo): integrazione, concorrenza e convivenza

DAVIDE MORRA
(Università degli Studi di Napoli "Federico II")

Dimarts, 16 de novembre de 2021 - 17:00h

SEMINARI ONLINE

<https://conectaha.csic.es/b/est-2k7-0y-zmf>

Col·laboració

XX Seminari d'Estudis Doctorals (IMF-CSIC)

Doble ponència:

Marco Conti (Université de Bordeaux Montaigne): *“La fabrique des écritures comptables (Bologne, fin XIIIe siècle – moitié XIVe siècle)”*

Davide Morra (Università degli Studi di Napoli “Federico II”): *“Fiscalità regia e fiscalità municipale nel Regno di Napoli (XIV-XV secolo): integrazione, concorrenza e convivenza”*

DIA: 16 DE NOVEMBRE DE 2021

LLOC: ONLINE

NOVEMBRE
17

**XXV Jornades de Cultures Medievales
IRCVM**

Inauguració del curs 2021-2022 del Doctorat i el Màster de Cultures Medievales

Conferència a càrrec de la Dra. Rosa Terés
El cor de la catedral de Barcelona: una finestra oberta a la quotidianitat del 1400

17:00h
Facultat Geografia i Història (Universitat de Barcelona)
Montalegre, 6
Aula 307

Informació: ircvmfub.edu

25enes Jornades IRCVM de Cultures Medievales

Inauguració del curs (IRCVM, Màster i Doctorat)

Conferència *“El cor de la catedral de Barcelona: una finestra oberta a la quotidianitat del 1400”*, a càrrec de la Dra. Rosa Terés (IRCVM –UB)

Homenatge a la Dra. Rosa Terés

DIA: 17 DE NOVEMBRE 2021 (17:00h)

LLOC: PRESENCIAL / ONLINE